

✓ К-14038

17266946

4324

ВІСНИК ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

№ 78

ІСТОРІЯ КПРС

ВИПУСК 9

ВИДАВНИЦТВО ХАРКІВСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ

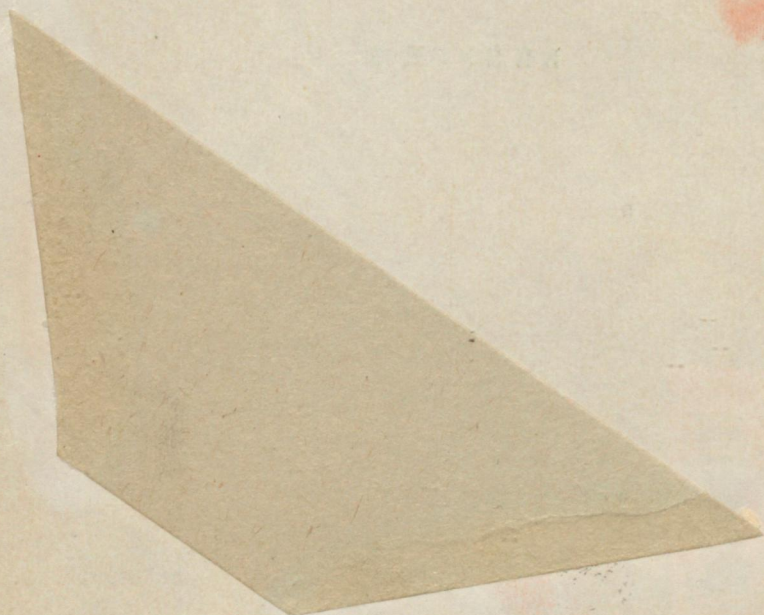
75 коп.

V.N. Karazin Kharkiv National University

00272326

2

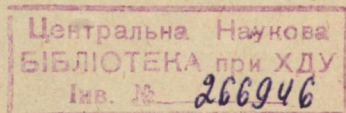
ВІСНИК
ХАРКІВСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ

№ 78

ІСТОРІЯ КПРС

ВИПУСК 9

К. 14038

ВИДАВНИЦТВО
ХАРКІВСЬКОГО ОРДЕНА ТРУДОВОГО ЧЕРВОНОГО ПРАПОРА
ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ імені О. М. ГОРЬКОГО
Харків 1972

Редакційна колегія:

проф. *О. О. Воскресенський* (відповідальний редактор), доц.
Є. М. Маленко, доц. *В. О. Кравченко* (відповідальний секретар).

ВЕСТНИК ХАРЬКОВСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

История КПСС, вып. 9, 1972

(на украинском языке)

Редактор *С. Д. Цай*

Техредактор *Г. П. Александрова*

Коректори *Л. П. Піненко, І. І. Щеглова*

Передано до набору 31/VIII 1971 р. Підписано до друку 9/III 1972 р.
БЦ 50095. Формат 60×90¹/₁₆. Обсяг: 6,75 фіз. друк. арк., 6,75 умовн. друк. арк.,
7,5 облік.-вид. арк. Зам. 2925. Тираж 1000. Ціна 75 коп.

Харківська друкарня № 16 Обласного управління по пресі.
Харків, Університетська, 16.

ДІЯЛЬНІСТЬ В. Д. БОНЧ-БРУЄВИЧА В МОСКОВСЬКОМУ «РОБІТНИЧОМУ СОЮЗІ» (1895—1896 рр.)

Г. Г. Демиденко

Московська соціал-демократична організація «Робітничий союз» (існував з 1893 до кінця 1897 р.) грала визначну роль у розвитку революційного робітничого руху і в підготовці I з'їзду РСДРП. Не випадково В. І. Ленін відзначив діяльність московської та інших соціал-демократичних організацій в цей період як «блискучий початок»¹. Одним з керівників Московського «Союзу» у 1895—1896 рр. був В. Д. Бонч-Бруєвич.

Діяльність Бонч-Бруєвича в «Робітничому союзі» знайшла деяке відображення в загальних роботах, присвячених історії цього «Союзу». Таких робіт чимало². Проте написані вони в основному на підставі мемуарної літератури, без використання архівних джерел. Саме слабкістю джерелознавчої бази цих книг і пояснюється те, що багато важливих питань діяльності першої соціал-демократичної організації Москви висвітлено недостатньо. Залишилась не розкритою і видатна роль Бонч-Бруєвича в створенні та зміцненні «Робітничого Союзу». На жаль, ця прогалина мало заповнилася з виходом у світ в останні роки ряду загальних робіт і окремих досліджень³. Мемуари

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 4, стр. 189.

² Н. П. Милютіна. Первые годы. М., 1928; Ю. З. Полевой. Из истории Московской организации ВКП(б) (1894—1904 гг.). «Московский рабочий», М., 1947; К. С. Василенко. Московский «Рабочий союз». Изд-во Моск. ун-та, 1957; Історія Московського «Робітничого союзу» знайшла деяке відображення також у роботах: И. Васин. Социал-демократическое движение в Москве (1884—1894 гг.) — «Вопросы истории», 1952, № 10; М. А. Москалев. Борьба за создание марксистской рабочей партии в 90-х годах XIX в. — «Вопросы истории», 1956, № 8; Н. В. Муромцев. Социал-демократическое подполье и рабочее движение в Москве во второй половине 90-х годов. — В кн.: «Вопросы истории КПСС», ч. I, т. 135, вып. 5, Изд-во МГПИ им. В. И. Ленина, М., 1959 та інших.

³ Історія Комуністичної партії Радянського Союзу. Том перший. Створення більшовицької партії 1883—1903 рр. Політвидав. К., 1965; Очерки истории Московской организации КПСС. 1883—1965 гг. «Московский рабочий», М., 1966; А. А. Добродомов. Московский «Рабочий союз» и подготовка I-го съезда РСДРП. — В кн.: «У истоков партии». Материалы науч-

Бонч-Бруєвича теж мало торкаються його діяльності в «Робітничому союзі»⁴.

У пропонуваній статті ставиться за мету розширити висвітлення діяльності Бонч-Бруєвича в Московському «Робітничому союзі» шляхом залучення до наукового вжитку нових джерел, переважно архівних матеріалів.

До початку діяльності в Московському «Робітничому союзі» Бонч-Бруєвич мав уже марксистську підготовку, керував гуртком робітників. Набувши чималого досвіду пропагандиста, конспіратора, добре знаючи підпільну техніку, він підтримував тісний зв'язок з московськими марксистами і робітниками, чому значною мірою допомагала його культурно-освітня діяльність⁵. Все це сприяло висуненню Бонч-Бруєвича в перші ряди керівників «Робітничого союзу».

Влітку 1895 р. Г. В. Плеханов писав Ф. Енгельсу, сповіщаючи про революційні події у Росії: «Революційний рух стає сильнішим, ніж він був за останні десять років, але уряд приймає оборонне положення. У Росії стає жарко»⁶. Розмах робітничого руху і вплив на нього соціал-демократії стривожили царський уряд, викликали масові арешти учасників Московського «Союзу».

ной конференції, посвященної 40-летию I съезда РСДРП. «Беларусь», Минск, 1969; В. И. Санбуров. К истории создания и деятельности Московского «Рабочего союза». — «Вопросы истории КПСС», 1969, № 1.

⁴ В. Д. Бонч-Бруєвич. Избр. соч., т. II. Письма, статьи, воспоминания. Изд-во АН СССР, М., 1961; Його ж: На заре революционной пролетарской борьбы. М., 1932; Його ж: Пройденный путь. — В кн.: «Как мы учились марксизму». М., 1923. В 1945 році Бонч-Бруєвич задумав написати мемуарну роботу «До історії московської соціал-демократичної організації з 1894 по 1897 рік», але цей задум не був здійснений. В архіві зберігся тільки план цієї роботи, який, проте, становить великий інтерес. (Відділ рукописів державної бібліотеки ім. В. І. Леніна (ВР ДБЛ), ф. 369, од. зб. 10, арк. I—I зв.).

⁵ У 1894—1895 рр. В. Д. Бонч-Бруєвич редагував і фактично випускав серію народних книг. Серед них були художні та науково-популярні. Всього було видано близько 40 назв книг кількістю понад 600 тис. примірників. У цій серії видавалися популярні брошури з політекономії В. В. Берві-Флеровського; з хімії Л. П. Радіна, в якій було багато політичних роздумів; оповідання К. С. Некрасової, М. К. Цебрикової, переклади оповідань Мопасана та ін. Успіх цього видання сприяв спробі Бонч-Бруєвича видавати марксистську літературу. В кінці 1895 — на початку 1896 р. він видав вперше у Росії роботу К. Маркса «До критики політичної економії», Л. Гуміловича «Соціологія і політика» та інші. Бонч-Бруєвич вів велику роботу по підготовці видань марксистських книг, листувався з В. В. Берві-Флеровським, С. М. Прокоповичем, який тоді ще одстоював марксистські позиції, В. Г. Короленко, М. О. Рубакіним та іншими, налагоджував розповсюдження марксистської літератури та народних книг. (Докладніше див. В. Д. Бонч-Бруєвич. Избр. соч., т. II; В. Д. Бонч-Бруєвич. Воспоминания. «Художественная литература», М., 1968 та ін.).

⁶ Група «Освобождения труда». (Из архива Плеханова и других). М., 1932, стор. 337—338.

Проте вже у вересні 1895 р. гурток Величкіних⁷ відновлює зв'язки першого складу Московського «Союзу»⁸. Приблизно в той же час почав працювати гурток Владимирського-Батуріна⁹. В. І. Ленін писав П. Б. Аксельроду на початку жовтня 1895 р.: «Був у Москві. Нікого не бачив... Там були величезні погроми, але, здається, залишився дехто, і робота не припиняється»¹⁰. Відновленню гуртком Величкіних зв'язків з робітничими гуртками Москви допомагали численні конспіративні знайомства Бонч-Бруєвича серед московських марксистів та робітників, особливо з керівниками «Робітничого союзу» С. І. Міцкевичем, А. Д. Карпузі, О. І. Хозецьким до їх арешту, а також з Г. І. Ульяновою-Єлізаровою, зв'язаною з Петербурзьким «Союзом боротьби». Обидва гуртки, Величкіних і Батуріна, продовжуючи справу Московського «Робітничого союзу», поклали початок існування його другого складу.

Другий склад «Робітничого союзу» розширив свою пропагандистську діяльність. Це вимагало великої кількості нелегальної літератури, в якій, проте, «Союз» перший час відчував гостру потребу¹¹. В розв'язанні цієї проблеми восени 1895 р. вирішальну роль, очевидно, відіграв Бонч-Бруєвич¹².

Проводячи різноманітну роботу як один з керівників московської соціал-демократичної організації, він в той час відповідав за постачання «Союзу» нелегальною літературою та за підпільну техніку. Для одержання нелегальної літератури Бонч-Бруєвич використовував декілька каналів. Більшу частину літератури поза тією, що друкував гурток, він одержував, як і раніше, від Г. І. Ульянової-Єлізарової¹³. У неї на квартирі зосереджу-

⁷ Деякі дослідники називають його гуртком В. Д. Бонч-Бруєвича. (Див., напр., К. С. Василєнко. Вказ. твір, стор. 33), інші — гуртком П. Колокольникова. (Р. Арский. Как готовился первый съезд РСДРП — «Красная летопись», 1928, № 1, стор. 15). Це не зовсім вірно. У гурток Величкіних входили М. М. Величкін, його сестри В. М. та К. М. Величкіни, В. Д. Бонч-Бруєвич, П. Колокольников, Д. Д. Солодовников, І. Ф. Блінов, В. В. Мягков, пізніше Б. О. Кварцев і Л. Рума. Провідну роль у гуртку, а потім і в складі «Робітничого союзу», грали Величкін, Колокольников і Бонч-Бруєвич. У домі Величкіних знаходилася підпільна техніка, тут часто збиралися керівники «Союзу».

⁸ С. И. Мицкевич. Революционная Москва. 1888—1905 гг. Госполитиздат, М., 1940, стор. 239.

⁹ М. В л а д и м и р с к и й. Из истории Московской социал-демократической организации (Личные воспоминания). — В кн.: «Первый съезд РСДРП. Документы и материалы». Госполитиздат, М., 1958, стор. 162.

¹⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 34, стор. 1.

¹¹ Первый съезд РСДРП, стор. 140.

¹² Після арештів членів «Робітничого союзу» другого складу в липні 1896 р. охоронному відділенню стало відомо від Кварцева, що більша частина літератури для «Союзу» передавалася Бонч-Бруєвичем. (В. Д. Бонч-Бруєвич. На заре..., стор. 33).

¹³ В. Д. Бонч-Бруєвич. Воспоминания о Ленине. «Наука», М., 1969, стор. 15.

валась велика кількість марксистських видань¹⁴. Бонч-Бруевич згадував, що він «виніс на собі з квартири Єлізарових багато сотень примірників цих книг і вдало розповсюдив їх на фабриках і заводах через конспіративну групу нашої організації»¹⁵.

У такий спосіб московські марксисти одержували роботи В. І. Леніна, які надавали велику допомогу, особливо в агітаційній роботі. Бонч-Бруевич підтримував також зв'язок з розповсюджувальним апаратом друкарні «Народовольців 4-го листка»¹⁶. «В той же час, — писав він у своїй «Короткій автобіографії члена партії Р.К.П.», — за дорученням нашої організації підтримував також зв'язок з польською організацією у Москві»¹⁷. Вже на початку листопада 1895 р. «завдяки піклуванню В. Д. Бонч-Бруевича», як писав колишній сищик охоронного відділення, надійшла література від групи «Визволення праці»¹⁸. Нелегальну літературу з-за кордону і з Петербурга Бонч-Бруевич роздав потім Колокольникову, Величкіну, Солодовникову, Кварцеву і Рума¹⁹.

Серед брошур, одержаних Бонч-Бруевичем, були «Робочий день», «Що треба знати і пам'ятати кожному робітнику?», «Ткалі» та ін.²⁰. Для регулярного постачання літературою членів соціал-демократичної організації, а також через конспіративні міркування Бонч-Бруевич організував декілька складів нелегальної літератури в Москві²¹.

Посилена пропагандистська діяльність «Робітничого Союзу» привернула увагу охоронного відділення. 26 листопада 1895 р. підполковник Бердяев повідомляв департамент поліції, що Колокольников, Бонч-Бруевич, Величкін, Солодовников та інші ведуть пропаганду на фабриках і заводах, розповсюджують закордонні соціал-демократичні видання²². 27 листопада 1895 р. московський обер-поліцеймейстер дістав наказ із департаменту поліції про встановлення над Бонч-Бруевичем негласного нагля-

¹⁴ Ю. З. Полевой. Зарождение марксизма в России, стор. 405.

¹⁵ ДБЛ, ф. 369, к. 6, од. зб. 2, арк. 74.

¹⁶ Див. публікацію С. В. Житомирської «Владимир Дмитриевич Бонч-Бруевич». — «История СССР», 1967, № 2, стор. 98.

¹⁷ Там же.

¹⁸ Л. Меншиков. Охрана и революция, ч. I. Годы реакции 1886—1898 гг. М., 1925, стор. 306; ЦДАЖР, ф. ДП ОВ, од. зб. 6, ч. 83, арк. 39.

¹⁹ Центральний державний історичний архів СРСР (ЦДІА СРСР), ф. 1405, оп. 521, од. зб. 447, л. 314.

²⁰ Л. Меншиков. Вказ. твір, стор. 306; ЦДАЖР, ф. ДП ОВ од. зб. 6, ч. 83, л. 39.

²¹ В. Д. Бонч-Бруевич. Избр. соч., т. 2, стор. 153; Зокрема, один такий склад знаходився на квартирі Д. Солодовникова. (Л. Меншиков. Вказ. твір, стор. 306). Частина літератури зберігалась у Бонч-Бруевича і Блінова (В. Д. Бонч-Бруевич. Воспоминания, стор. 89).

²² Відділ рукописних фондів Інституту історії СРСР (далі ВРФ ІІ СРСР), ф. I, сект. «Ц», р. XI, оп. I, од. зб. 129, арк. 2.

ду поліції²³. Однак це не дало ніяких результатів, оскільки Бонч-Бруєвич був досвідченим конспіратором²⁴.

Слід відзначити, що нелегальна пропагандистська література, більша частина якої надходила від Бонч-Бруєвича, широко розповсюджувалась у Москві серед робітничих гуртків. Регулярно, наприклад, з гуртка Величкіних передавали літературу робітничим гурткам З. Л. Лаврова, Є. І. Немчинова²⁵.

Велику кількість нелегальної літератури члени Московського «Союзу» надсилали до соціал-демократичних організацій інших міст. «Тривалий час, — згадував Бонч-Бруєвич, — ми дуже вдало одержували книги з Петербурга і не тільки ними наводнили Москву, але й почали надсилати їх від себе в Рязань, Раменське, Саратов, Владимир, Іваново-Вознесенськ»²⁶.

Піднесення робітничого руху у Москві восени 1895 р. вимагало керівництва соціал-демократії, її зв'язку з робітничим рухом. «Тільки агітація 1894—1895 рр. і страйки 1895—1896 рр., — підкреслював В. І. Ленін, — створили міцний, безперервний зв'язок соціал-демократії з масовим робітничим рухом»²⁷. В кінці 1895 р. Московський «Робітничий союз» очолив масовий рух робітників, почав організацію страйків, допомагав робітникам виробляти свої вимоги і відстоювати їх у боротьбі з фабрикантами.

В. Д. Бонч-Бруєвич брав активну участь в агітації за страйки, які охопили робітничу Москву²⁸. А налагоджений ним та іншими членами «Союзу» друк на мімеографах і гектографах давав можливість випускати видання з приводу поточних подій та назрілих питань робітничого руху в Москві²⁹. У великій кількості були надруковані і розповсюджені серед робітників «Страйки та їх значення для робітників», «Чому хазяї скорочують робочий день?», «Жовтневий страйк в Іваново-Вознесенську», «З приводу єврейського страйку у Вільні», «Для чого робітникам потрібна каса та як її улаштувати» та ін.³⁰

Велику допомогу «Робітничому союзу» в справі агітації подав у цей час Петербурзький «Союз боротьби». Через Бонч-

²³ ВРФ II СРСР, ф. I сект. «Ц», р. XI, оп. 1, од. зб. 129, арк. 2.

²⁴ Тільки після слідства у справі «Робітничого союзу» охоронному відділенню значною мірою стала відома революційна діяльність і роль Бонч-Бруєвича у «Союзі» (ЦДІА СРСР, ф. 1405, оп. 521, од. зб. 447).

²⁵ Див. спогади З. Л. Лаврова, Є. І. Немчинова в кн.: «На заре робочого движенья в Москве», М., 1932, стор. 208, 165.

²⁶ В. Д. Бонч-Бруєвич. На заре..., стор. 33. У 1940 р. Бонч-Бруєвич писав Білінову, що одержав листа від колишнього учасника соціал-демократичної організації Саратова І. В. Іванова, який в 1895 р. приїжджав до Москви і одержував літературу від членів «Робітничого союзу», в тому числі й від Бонч-Бруєвича. (ВР ДБЛ, ф. 369, к. 130, од. зб. 12, арк. 7).

²⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 251.

²⁸ «История СССР», 1967, № 2, стор. 98.

²⁹ Первый съезд РСДРП, стор. 140.

³⁰ Історія КПРС, том. I, стор. 227; Первый съезд РСДРП, стор. 140.

Бруевича, Г. І. Ульянова-Єлізарова передала москвичам 50 примірників брошур В. І. Леніна «Пояснення закону про штрафи», «Робочий день» та іншу літературу³¹. Немало зусиль доклав Бонч-Бруевич для розповсюдження цієї літератури не тільки у Москві, але й по інших містах³². Зв'язки «Робітничого союзу» і Петербурзького «Союзу боротьби» до кінця року настільки зміцніли, що в грудні гурток Величкіних «зробив заказ друкарні «Групи народовольців» на цілу серію своїх творів, — доносив московський обер-поліцмейстер, — і оскільки заказ цей був прийнятий, то в січні чекається гуртком транспорт зроблених друкарнею видань»³³. Про міцні зв'язки між «Союзами» свідчить і той факт, що підпільна друкарня, організована Бонч-Бруевичем і Величкіним у домі Величкіних, була передана потім у Петербург, тому що на цей час кількість літератури, одержуваної з Петербурга, разом з власними виданнями, задовольняла потреби пропаганди і агітації³⁴.

Таким чином, доручення «Робітничого союзу» по забезпеченню його необхідною літературою Бонч-Бруевич виконував успішно. Проте цим діяльність його не обмежувалася. Він був зайнятий друкуванням брошур, листівок на гектографах, влаштуванням підпільної друкарні і т. д. В той же час Бонч-Бруевич вів посилену агітацію і пропаганду серед робітників заводів Бромлея, Дангауера, Кейзера, Набгольца та інших, а також серед друкарських робітників³⁵. Гурток робітників, яким керував Бонч-Бруевич, весь час розростався, його впливом були охоплені Замоскворіччя та інші райони³⁶.

В. Д. Бонч-Бруевич вів активну роз'яснювальну роботу серед пролетаріату Москви щодо суті толстовського вчення, ідеї якого проникали в робітниче середовище. Він згадував, що разом з іншими керівниками «Робітничого союзу» провів багато пояснювальних бесід з робітниками, «дві конференції, де було детально розглянуто толстовське вчення та дані практичні вказівки нашим пропагандистам»³⁷.

³¹ К. С. Василенко. Вказ. твір, стор. 33—34; Сам Бонч-Бруевич згадував про значно більшу кількість одержаних від А. І. Ульянової лєнінських брошур (ВР ДБЛ, ф. 369, к. 6, од. зб. 2, арк. 74).

³² К. К. Барштейн, Г. І. Богатікова, простежуючи поширення лєнінських робіт серед робітників у цей час, вказують на активну участь Московського «Робітничого союзу» в їх розповсюдженні не тільки у Москві, але і інших містах. («Исторический архив», 1960, N 5, стор. 182).

³³ ЦДАЖР, ф. 102, МОВ од. зб. 1524, арк. 16—16 об.

³⁴ ВР ДБЛ, ф. 369, к. 135, од. зб. 39, арк. 5; к. 130, од. зб. 17. М. І. Шахнович помилково твердить, що така друкарня була Бонч-Бруевичем створена у Москві. (М. І. Шахнович, В. Д. Бонч-Бруевич — исследователь религиозно-общественного движения в России. — В кн.: «Ежегодник музея истории религии и атеизма», VII. Изд-во АН СССР. М., 1964, стор. 293).

³⁵ ВР ДБЛ, ф. 369, к. 53, од. зб. 2, арк. 47—48.

³⁶ Там же, к. 159, од. зб. 13, арк. 1.

³⁷ Там же, к. 6, од. зб. 2, арк. 66.

На початку 1896 р. Московський «Робітничий союз» активізував свою діяльність. На цей час він підтримував зв'язок з більш як сорока підприємствами столиці, а на кінець лютого — з 15 промисловими центрами країни³⁸. Значно розширилася його видавницька діяльність. У цей час випущено листівки «До дня святкування двадцятиріччя Паризької Комуни», листівка із закликом до страйку солідарності робітників старого заводу зі страйкуючими робітниками нового механічного заводу Вейхельта³⁹. На гектографах були відтворені і розповсюджені окремі глави з «Громадянської війни у Франції» К. Маркса⁴⁰.

Агітаційна і пропагандистська робота вимагала різноманітної нелегальної літератури, особливо марксистської. Було вирішено створити бібліотеку «Робітничого союзу». Бонч-Бруєвич «пожертвував всю свою дуже хорошу бібліотеку в 867 томів книг Московському «Робітничому союзу»⁴¹. Серед них багато книг і брошур Маркса і Енгельса: «Маніфест Комуністичної партії», «Капітал», «Наймана праця та капітал», «18-е брюмера Луї Бонапарта», «Введення до критики філософії права Гегеля» та ін.⁴² Поповнюючись новими книгами, бібліотека існувала довго, і нею широко користувалися члени Московського «Союзу»⁴³.

Як один з керівників «Робітничого союзу» Бонч-Бруєвич брав участь у обговоренні гуртками Союзу організаційних питань. Зокрема, було вирішено, що московська соціал-демократична організація будується за тим же типом, що й Петербурзький «Союз боротьби»⁴⁴. Центральною групою «Робітничого Союзу» в квітні 1896 р. були зроблені перші кроки до скликання першого з'їзду соціал-демократичної партії⁴⁵.

В квітні 1896 р. за завданням Московського «Робітничого союзу» Бонч-Бруєвич і Величкіна виїхали за кордон. Установивши зв'язок з групою «Визволення праці», Бонч-Бруєвич влітку 1896 р. відправив перший транспорт літератури до Москви⁴⁶. З допомогою латиських соціал-демократів він надсилав літературу також до Петербурга, Риги, Саратова і Нижнього Новгорода. Ним були відправлені в Росію три друкарських верстати⁴⁷.

³⁸ Рабочее движение в России в XIX веке, т. IV. 1895—1900 гг. Соцэкиз, М., 1961, стор. 362.

³⁹ Очерки истории Московской организации КПСС, стор. 28—29.

⁴⁰ Краткая история рабочего движения в России (1861—1917 гг.). Госполитиздат, М., 1962, стор. 217.

⁴¹ ВР ДБЛ, ф. 369, к. 51, од. зб. 11, арк. 13.

⁴² Краткая история рабочего движения в России, стор. 216.

⁴³ К. С. Василенко. Вказ. твір, стор. 35.

⁴⁴ Очерки истории Московской организации КПСС, стор. 29.

⁴⁵ М. Владимирский. Вказ. твір, стор. 164.

⁴⁶ Н. В. Муромцев. Вказ. твір, стор. 14.

⁴⁷ В. Д. Бонч-Бруевич. На заре..., стор. 57; ВР ДБЛ, ф. 369, к. 20. од. зб. 16, арк. 2.

Після арештів у липні 1896 р. членів другого складу Московського «Союзу» керівництво в ньому здійснював гурток Радина-Орлова, з яким Бонч-Бруевич підтримував тісний зв'язок. У листі «Робітничого союзу» до нього в Цюрих 25 січня (8 лютого) 1897 р. висловлювалася подяка за його попередню допомогу і надія на дальше співробітництво⁴⁸. На прохання гуртка Бонч-Бруевич відправляє кілька транспортів з літературою групи «Визволення праці», які благополучно прибули у Москву⁴⁹. Цей зв'язок був перерваний лише після нових арештів серед членів Московського «Союзу».

Таким чином, навіть далеко не повне висвітлення революційної діяльності Бонч-Бруевича в рядах Московської соціал-демократичної організації «Робітничий союз» свідчить про його значну роль у керівництві «Союзу». Невтомне налагодження і зміцнення Бонч-Бруевичем конспіративних зв'язків між марксистами і робітниками Москви та інших міст сприяли встановленню спадкоємності між першим і другим складом Московського «Союзу». Налагоджена ним та іншими членами соціал-демократичної організації підпільна техніка давала можливість розвивати справу пропаганди і вести успішну агітацію серед робітників.

Безсумнівно, велику роль відіграв Бонч-Бруевич у справі забезпечення «Союзу» літературою групи «Визволення праці», Петербурзького «Союзу боротьби» та особливо роботами В. І. Леніна. Його успішній революційній діяльності сприяла вміння конспірація, енергійність і практичність у розв'язанні різноманітних питань підпільної роботи.

Зауважимо також, що революційна діяльність Бонч-Бруевича, як і історія «Союзу» в цілому, має знайти всебічне висвітлення в дослідницькій літературі.

БІЛЬШОВИКИ УКРАЇНИ В БОРОТЬБІ ПРОТИ ІМПЕРІАЛІСТИЧНОЇ ВІЙНИ ПІД ЧАС ДВОВЛАДДЯ

В. О. Лук'янова

Проблеми війни та миру під час двовладдя знайшли своє втілення в ряді капітальних праць¹, однак про те, як розв'язу-

⁴⁸ Доклад социал-демократических комитетов второму съезду РСДРП, Госиздат, М.—Л., 1930, стор. 114.

⁴⁹ ВР ДБЛ, ф. 369, к. 6, од. зб. 2, арк. 64.

¹ Я. Темкин. Большевики в борьбе за демократический мир. Госполитиздат, М., 1957; П. И. Соболева. Борьба большевиков против меньшевиков и эсеров за ленинскую политику мира. Изд-во МГУ, 1965; И. Ф. Петров. Стратегия и тактика партии большевиков в подготовке победы

валися ці питання в умовах України, в них говориться тільки побіжно. Окремі аспекти цієї теми розглядаються у монографіях та статтях українських істориків². На жаль, немає жодної роботи, яка б давала повну картину боротьби більшовиків проти імперіалістичної війни за умов двовладдя на Україні.

Лютнева революція, прискорена першою світовою війною, була першим кроком до миру. Але встановленню миру стала на перешкоді буржуазія, яка прийшла до влади. Замість закликів «за віру, за царя та Вітчизну», вона дала масам гасла «революційної оборони» та «захисту вільної Росії», навіть позику, випущену на потреби війни, назвала «позикою волі». Маса, особливо селянські, легко «захворіли» на «революційне оборонство».

На Україні, населення якої на 85% було селянським³ (крім того, на її території було розташовано 1/3 всієї армії Росії, 90% якої становили селяни), революційне оборонство особливо загрожувало розвитку революції. Справа ускладнювалася тим, що на Україні діяли безліч політичних партій — загальноросійських та національних — оборонського напрямку, які мали свій досвід організації, кошти, багату видавничу базу. Тільки в Києві виходило близько 100 газет⁴, у Харкові — 15⁵, кілька видань друкували такі міста, як Куп'янськ, Суми, Житомир, Сімферополь.

Офіційна влада України — громадські комітети, Ради робітничих, селянських та солдатських депутатів і Центральна Рада (за винятком кількох Рад, зокрема Луганської та ін.) — проводила ту саму політику відносно війни, що і Тимчасовий Уряд і Петроградська Рада. Центральна Рада і національні партії дрібної буржуазії закликали захищати «рідний край» і підтримувати «позикую волі»⁶. Цій же меті служив і процес україніза-

Октябрьской революции. Госполитиздат, М., 1964; Г. Л. Никольников. Победа ленинской стратегии и тактики по вопросам войны, мира и революции. Изд-во КГУ, 1966; П. Голуб. Солдатские массы Юго-Западного фронта в борьбе за власть Советов. Госполитиздат УССР, К., 1958; та ін.

² В. Л. Харитонов. Лютнева революція на Україні. Вид-во ХДУ, 1966; М. Р. Доній. Більшовицькі організації України під час нової орієнтації партії (березень—квітень 1917 р.). — «Український історичний журнал», 1967, № 4; А. Е. Немирова. Борьба большевистской организации Харькова против империалистической войны в период двоевластия (март—июнь 1917 г.). — «Ученые записки», труды каф. ист. КПСС, ХГУ, т. 6, 1957; С. М. Королівський. Червневі демонстрації 1917 року на Україні. Книжкове видавництво, Харків, 1961 та ін.

³ «Народное дело», Харків, 5 травня 1917 р.

⁴ КОДА, ф. 292, оп. 1, од. зб. 61, стор. 6—11.

⁵ Підрахунок автора.

⁶ «Вісті з УЦР», 1917, № 4; «Робітнича газета», 16 квітня 1917 р. «Українське слово», Одеса, 23 березня 1917 р.

ції військ, бо ЦР переконала уряд у тому, що це допоможе зробити військо більш боєздатним⁷.

Численному табору оборонців на Україні протистояла тільки партія більшовиків, яка після виходу з підпілля налічувала близько 1500 членів (без тих, що входили в об'єднані організації)⁸, до того ж із березня до червня видавалося лише три більшовицькі газети, з червня почали виходити ще три⁹.

Проте з перших днів перемоги революції більшовики розгорнули широку агітацію проти уряду, проти його імперіалістичної позиції у війні, закликали боротися за армію, організовуватися, підтримувати Ради. Втілюючи в життя положення ЦК РСДРП(б) від 27 лютого, резолюції ЦК про тактичні завдання партії (4 березня) та про війну (9 березня)¹⁰, місцеві організації закликали до загального озброєння народу і відразу почали створювати бойові дружини, солдатам пропонували йти пліч-о-пліч з робітниками, виступити проти завоювницької політики Мілюкова і К⁰. У першому номері (10 березня) газети харківських більшовиків проголошено: «Геть війну! Війна не потрібна трудящим, вона є дітище буржуазії», — і висловлено надію, що народ, який повалив стару владу, припинить і ненависну війну. Ця ж газета вже в березні стверджувала, що Ради — єдина влада, яка може привести народи до якнайскорішого й почесного для всіх миру без анексій та контрибуцій¹¹.

Більшовики прагнули використати кожні збори, щоб висловити свою точку зору на війну. Але обставини двовладдя були такі несподівані і непередбачені, що іноді допускалися помилки. Так з'явився заклик до громадянської війни (листівка харків'ян від 6 березня), не було чіткого формулювання цілей дальшої боротьби і йшла мова про підтримку Тимчасового уряду (перша легальна конференція більшовиків у Катеринославі)¹², деякі більшовики вважали, що завдання партії обмежуються рамками буржуазно-демократичної революції. Але в цілому партія більшовиків на Україні у цей складний період провадила цілеспрямовану боротьбу за демократичний мир.

Під час двовладдя відбулося п'ять масових демонстрацій — 16 березня, 18 і 21 квітня, 18 червня та 3—4 липня.

Готуючись до березневого «Свята волі», більшовики запропонували Радам гасла: «Війна — війні», «Усі землі селянам без викупу» і т. д., але меншовики та есери виступили проти них. І тоді більшовики прийняли рішення йти окремими колонами.

⁷ «Нова рада», 20 квітня 1917 р.

⁸ В. Л. Харитонов. Лютнева революція 1917 р. на Україні, стор. 128.

⁹ Підрахунок автора.

¹⁰ КПСС в борьбе за победу социалистической революции в период двоевластия. М., 1957, стор. 28, 29, 31.

¹¹ «Пролетарий», 28 березня 1917 р.

¹² Октябрь в Екатеринославе. Днепропетровск, 1957, стор. 38.

Взагалі у березні лави демонстрантів розподілялися більш за соціальною та професійною приналежністю, за винятком колон більшовиків. Солдати у цей день трималися окремо від цивільного населення і їх основний заклик був — «Війна до переможного кінця». Березнева демонстрація і резолюції, прийняті на зборах селян і солдат, дрібнобуржуазних та буржуазних партій, свідчили про те, що настрої революційного оборонства ще володіє масами. З більш як 30 березневих резолюцій про війну тільки близько $\frac{1}{5}$ були більшовицькими (ухвалені вони або партійними організаціями, або робітниками підприємств).

Приїзд В. І. Леніна у Росію, його Квітневі тези, VII Квітнева конференція більшовиків сприяли виробленню чіткої тактики. Було взято курс на мирний розвиток революції, на завоювання влади Радами. Вождь партії знову й знову підкреслював необхідність систематичної вдумливої роботи з масами, які за раз «учаться за кожний тиждень більшого, ніж за рік звичайного, сонного життя»¹³. Ленін довів, що питання про мир неможливо розв'язати, обходячи питання про владу, і тому висунутий їм заклик «Вся влада Радам» набував і антивоєнного змісту¹⁴.

Більшовицькі газети розкривали імперіалістичну суть війни та політики уряду, підкреслюючи, що «молода російська демократія не має небезпечнішого ворога, ніж війна»¹⁵. Зростала популярність їх серед солдат, які надсилали листи, свої скромні внески на підтримку більшовицької преси, запрошували більшовицькі делегації приїздити на фронт¹⁶. Антивоєнна діяльність більшовицької преси давала свої плоди. Про це сказано навіть у зведеннях цензорів для штабів Південно-Західного фронту, які відмічали, що у березні війська були цілком за війну до перемоги і засуджували заклик «Геть війну», але у квітні різко впала дисципліна, виникли комітети (за наказом № 1), війська вимагають війни тільки оборонної, почастишали випадки брання із супротивником¹⁷.

Про збільшення впливу більшовиків свідчила і демонстрація 18 квітня. Більшовики несли транспаранти: «Геть мілітаризм!», «Хай живе мир!», «Вся влада Радам!», «Геть війну!»¹⁸, по деяких районах (наприклад у Горлівсько-Щербинівському) за більшовиками йшла більшість демонстрантів і головним закликом був «Вся влада Радам»¹⁹. Але у Юзівці ще сильний був

¹³ В. І. Ленін, Твори, т. 25, стор. 201.

¹⁴ Див. В. І. Ленін, Твори, т. 24, стор. 116.

¹⁵ «Голос социал-демократа», 14 березня 1917 р.

¹⁶ ЦДВІА, ф. 2085, оп. 1, од. зб. 139, арк. 1, 30, 40.

¹⁷ Там же.

¹⁸ 1917 г. на Киевщине, 1928, стор. 33; «Пролетарий», 1917, № 22; «Литопис революції», 1932, № 3—4, стор. 223.

¹⁹ Борьба за Октябрь на Артемовщине, Харків, 1929, стор. 133.

вплив меншовиків та есерів, більшовицьку колону тут розігнали, а транспаранти знищили²⁰. Та все ж таки колони більшовиків під час цієї демонстрації були вже численнішими.

Різка зміна у настрої мас сталася через кілька днів — після опублікування ноти Мілюкова від 18 квітня. ЦК РСДРП(б) у резолюціях від 20 та 21 квітня викривав підступну позицію Тимчасового уряду та керівництва Петроградської Ради і доводив, що не громадянська війна, а мирні дискусії та демонстрації — метод роботи партії з масою на цьому етапі²¹. По Україні пройшли численні демонстрації протесту. Під тиском народу Харківська, Кременчуцька та інші Ради змушені були виступити проти ноти Мілюкова, приєднатися до вимоги опублікувати таємні договори²². На загальних зборах робітники й солдати Києва, Харкова, Катеринослава висунули гасло передати владу Радам²³.

Селяни з Банно-Тетянівки, Дементіївки Харківської губернії та ін. закликали негайно припинити війну, опублікувати договори, тягар позики волі перекласти на буржуазію, відмінити наступ на фронті і згуртовуватися навколо Рад²⁴. Але поряд з цим ще лунали заклики «Довести війну до почесного миру без анексій та контрибуцій»²⁵ (Куп'янська Рада селянських депутатів та ін.). Порівняно з березнем резолюції у квітні свідчили вже не стільки про соціальний стан їх авторів, скільки про їх партійні симпатії. До більшовицьких резолюцій приєднувалися тепер і селяни, і солдати: захоплення оборонством поступово спадало. Про це говорить і такий факт: з 63 резолюцій квітня вже 24 були більшовицькими. Таку ж картину маємо і в травні.

Але, як і раніше, були за війну націоналістичні партії. Під їх впливом перебували полк ім. Б. Хмельницького²⁶, українці 441 піхотної Чернігівської дружини, 674 піхотного Золотоніського полку²⁷ та інші, які залишилися вірними заклику «Війна до перемоги». Ці ж настрої є провідними у резолюціях губернського з'їзду селянської спілки у Києві (27 квітня)²⁸, І Українського військового з'їзду²⁹, зборів студентів Одеського університету³⁰ і т. д. Меншовицькі резолюції пропагували ті самі

²⁰ «Літопис революції», 1928, № 2, стор. 226. (Спогади І. Вишнякова).

²¹ «Солдатская правда», 21 квітня 1917 р.

²² «Правда», 26 квітня 1917 р.; «Приднепровский край», 25 квітня 1917 р.

²³ «Голос социал-демократа», 5 травня 1917 р.; «Пролетарий», 29 червня 1917 р.

²⁴ «Земля і воля», Харків, 21 та 25 квітня 1917 р.

²⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 1399, оп. 1, од. зб. 2, арк. 3.

²⁶ 1917 год на Киевщине, 1928, стор. 42.

²⁷ «Нова рада», 4 травня 1917 р.

²⁸ Там же, 29 квітня 1917 р.

²⁹ ЦДАЖР, ф. 1235, оп. 78, од. зб. 44, арк. 21.

³⁰ «Власть народа», Одеса, 22 квітня 1917 р.

ідеї, але прикривалися революційними фразами. 21 квітня Київська обласна конференція меншовиків (серед них члени ЦР та міської думи) оголосила, що поразка Росії означає поразку революції, виправдовувала ноту Мілюкова і пропонувала робітничому класу «робити тиск на уряд, але забути думати про владу»³¹. І Південно-Російська конференція РСДРП у Харкові 25 квітня (з неї більшовики пішли) пропонувала покласти край війні тільки у всесвітньому масштабі і висловилася проти захоплення влади Радамі, обмежуючись вимогою посилити контроль їх над урядом³².

Квітнева урядова криза привела до створення коаліційного міністерства. У травні партія більшовиків розгортає боротьбу проти наступу на фронті, агітує за братання із солдатами ворожих армій, викриває «позикую волю» та зрадницьку суть коаліції з капіталістами. Газета «Голос социал-демократа» роз'яснює: підтримка позики в Росії — це те саме, що й голосування за воєнні кредити у Німеччині, це удар у спину німецьким товаришам і новий тягар для трудящих³³. Ані копійки буржуазному урядові! — таку вимогу висунули більшовики Макіївської Ради, але перевага була на боці угодовців (83 проти 7) і позику було підтримано³⁴. Рішучий протест проти позики заявили 25 тисяч робітників Алчевського заводу на чолі з К. Є. Ворошиловим³⁵.

Частиною боротьби за мир була політика більшовиків щодо дезертирів. За наказом Керенського 15 травня проведено облави на солдат, що не повернулися до своїх частин. У Києві за півдня заарештували 12000 чоловік³⁶. Більшовики пояснювали масам, що дезертирство, як метод припинення війни, не дійовий, він руйнує міць революційної армії, але спосіб, яким веде боротьбу з дезертирством уряд, ганебний, свідчить про його антиреволюційну суть, бо не можна підтримувати війну, не посягаючи на волю у внутрішньому житті³⁷. Більшовики кваліфікували дезертирство як форму стихійного протесту проти війни і вимагали виключно моральних засобів боротьби з ним³⁸. Цього добивалися вони і у Радах, але там, де їх була меншість (наприклад, у Київській Раді), приймалися резолюції про рішучу боротьбу з дезертирами, як ворожими елементами³⁹.

³¹ «Киевская мысль», 1917, № 102.

³² «Социал-демократ», Харків, 29 квітня, 2 травня 1917 р.

³³ «Голос социал-демократа», 5 травня 1917 р.

³⁴ А. Трошин. Февраль и октябрь в Макеевке. — «Летопись революции», 1925, № 4, стор. 148.

³⁵ ЦПА ІМЛ, ф. 71, оп. 15, од. зб. 158, арк. 10.

³⁶ «Голос социал-демократа», 20 травня 1917 р.

³⁷ Там же.

³⁸ «Пролетарий», 26 травня 1917 р.; «Голос социал-демократа», 20 травня 1917 р.

³⁹ «Знамя труда», К., 19 травня 1917 р.

У травні більшовики розпочали велику кампанію проти наступу на фронті, що його готувало коаліційне міністерство. Велику роль відіграла Всеросійська військова організація при ЦК РСДРП(б), яка керувала багатьма військовими організаціями на території України. Більшовики в армії й тилу пояснювали масам, що наступ — це зрада ідеї миру та братерства народів, що він «дасть міцну зброю ворогам нашим — німецьким та російським капіталістам»⁴⁰.

Завдяки більшовицькій агітації солдати відмовлялися воювати, вимагали передати владу Радам⁴¹. Їх настрої виразно відчув на фронті Керенський, який агітував за наступ. У Севастополі після виступу міністра-соціаліста більшовики вручили йому шинель з гвинтівкою і порадили йти воювати⁴². З червоними прапорами та гаслом «Геть війну» зустріли його солдати одного із Заамурських полків⁴³. А у гренадерському полку штабс-капітан Дзевалтовський вручив йому резолюцію, ухвалену 14 червня 8500 солдатами всіх полків корпусу, в якій наступ кваліфікувався як злочинний та висувалася вимога переходу влади до Рад⁴⁴. Цей полк, а також Павловський, Фінляндський відмовилися від наступу і 24 червня за наказом Керенського були оточені броньовиками та роззброєні, їх керівників заарештували, а самі полки розформували⁴⁵. За таку ж провину під розформування підпали броненосці «Три святителі», «Синоп» та міноносець «Жаркий»⁴⁶.

Комісари 11 армії скаржилися на те, що «армія наповнена «Правдами» усіх видів», там «агітаторів-більшовиків — туча»⁴⁷. Таке ж становище було і в інших місцях. На з'їзді Південно-Західного фронту окопники відкрито говорили, що всі вони війни не хочуть, бо не знають, за що вона ведеться⁴⁸. Армія вимагала, щоб билися ті, кому потрібна війна — буржуї⁴⁹.

Про «полівіння» армії та населення у червні свідчать і резолюції: 38 з 50 є більшовицькими за змістом, тобто більш ніж дві третини. Взагалі червень багатий на події. Відбувся I Всеросійський з'їзд Рад, який дав Керенському санкцію на наступ. 18 червня почався наступ на фронті і одночасно демонстрація трудящих у тилу. У багатьох містах України пройшли демон-

⁴⁰ «Голос социал-демократа», 21 травня 1917 р.

⁴¹ «Пролетарий», 20 травня 1917 р.; ЦДВІА, ф. 2067, оп. 1, од. зб. 19, арк. 93.

⁴² Военные моряки в борьбе за победу Октябрьской революции, Воениздат, М., 1958, стор. 486.

⁴³ «Киевская мысль», 18 мая 1917 р.

⁴⁴ «Солдатская правда», 1917, № 56.

⁴⁵ ЦДВІА, ф. 2067, оп. 2, од. зб. 333, арк. 460.

⁴⁶ Военные моряки в борьбе за победу Октябрьской революции, стор. 531.

⁴⁷ ЦДВІА, ф. 2003, оп. 11, од. зб. 183, арк. 19.

⁴⁸ Там же, ф. 2067, оп. 1, од. 19, арк. 93, 84.

⁴⁹ Там же, ф. 2003, оп. 11, од. зб. 183, арк. 12.

страції (подекуди 25 червня, у Єкатеринославі — 2 липня), майже всюди вони відзначалися масовістю, антиурядовими та антивоєнними настроями і свідчили про зростання довір'я до більшовиків. Найпопулярнішим лозунгом був «Вся влада Радам», як свідчать демонстрації у Києві (під гаслами більшовиків йшло 12 тисяч робітників і солдат)⁵⁰, Краматорську (10 тисяч)⁵¹, Луганську (15 тисяч)⁵², Харкові, Горловсько-Щербинівському районі, в Кам'янському, в Катеринославі та інших місцях. Лише на Півдні України та в Юзівці перевага була на боці угодовців⁵³. В Одесі, за згадками більшовика Г. Заможнього, мирну демонстрацію на Куликовому полі обстріляли юнкери та поліція, похорони вбитих перетворилися на велику маніфестацію⁵⁴. Але у порівнянні з першотравневою демонстрацією і в цих містах відчутнішим стає вплив більшовиків.

Навіть меншовицька газета «Известия Юга» (Харків) вимушена була відзначити, що «18 червня народ більш за все вірив більшовикам»⁵⁵. Популярність заклику «Вся влада Радам», особливо у день наступу, яскраво свідчила про антивоєнний настрій трудящих, про зростання їх свідомості, бо більшість вже переконалася в тому, що війну припинить тільки влада Рад. Цю демонстрацію В. І. Ленін характеризував як щось більше, ніж демонстрація, але менше, ніж революція: «Це — вибух революції і контрреволюції разом...»⁵⁶.

Наступні події — 3—4 липня у Петрограді та Києві — поклали край мирному розвитку революції. Контрреволюція відкрито йшла у наступ — на фронті і всередині країни. На порядку денному РСДРП(б) висувалося завдання підготовки збройного повстання.

СПОГАДИ ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ В. І. ЛЕНІНА ПО КЕРІВНИЦТВУ ВІЙСЬКОВОЮ ОРГАНІЗАЦІЄЮ БІЛЬШОВИКІВ

В. П. Таранік

В. І. Ленін у період підготовки соціалістичної революції першорядного значення надавав залученню армії на бік революції, пропаганді ідей більшовизму серед солдатів і матросів. За задумом В. І. Леніна цю роботу повинна була направляти створена

⁵⁰ Г. Голубова. Червневі події на Україні в 1917 р. — «Український історичний журнал», 1967, № 6, стор. 129.

⁵¹ Там же.

⁵² С. М. Королівський. Червневі демонстрації 1917 року на Україні. стор. 24.

⁵³ Там же, стор. 32, 52, 48.

⁵⁴ ЦПА ІМЛ, ф. 71, оп. 15, од. зб. 176, арк. 7—8.

⁵⁵ «Известия Юга», 20 червня 1917 р.

⁵⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 149.

партією спеціальна Військова організація при ЦК РСДРП(б). Як відомо, партія більшовиків, готуючись до соціалістичної революції, не могла розголошувати свої партійні рішення. Тому засідання ЦК, ПК і ВО відбувалися напівлегально й не завжди протоколювалися, а якщо в окремих випадках і велися записи, то дуже короткі.

Під час революції та громадянської війни деякі матеріали безслідно зникли. Особливо мало збереглося партійних документів, в яких відображена діяльність В. І. Леніна по керівництву Військовою організацією більшовиків. До нас дійшли окремі газетні звіти про його виступи перед солдатами і матросами, опубліковані в «Правде», «Солдатской правде», «Единстве», «Новой Жизни» та інших газетах. Однак цих даних не досить, щоб мати правильне уявлення про постійне керівництво В. І. Леніним діяльністю Військової організації при ЦК РСДРП(б), тим більш, що ці записи дуже короткі й не завжди точно відбивають зміст виступів, особливо коли мова йде про небільшовицькі видання.

Лише завдяки спогадам членів Військової організації історична наука має в своєму розпорядженні фактичний матеріал про діяльність В. І. Леніна по керівництву «Военкою» в квітні—липні 1917 року. Автори спогадів у той період були активними працівниками Військової організації більшовиків. Їм часто доводилося розмовляти з В. І. Леніним як на офіційних засіданнях ЦК, ПК, ВО партії, так і під час особистих зустрічей. В переважній більшості ці дані є унікальними, особливо ті, що торкаються нелегальних зустрічей працівників Військової організації з вождем.

Мета даної статті — показати роль мемуарів учасників Жовтня, написаних в 1917—1927 роках, як історичного джерела у вивченні діяльності В. І. Леніна щодо керівництва Військовою організацією в період мирного розвитку революції.

В. І. Ленін з перших днів приїзду в Росію приділяв особливу увагу Військовій організації, і, зокрема, використанню нових форм агітації серед солдатів і матросів. Це відзначали в своїх спогадах М. Подвойський та І. Колбін¹. «Відразу ж після свого приїзду в Петроград, — згадував М. Подвойський, — тов. Ленін зарядив всю партію і Військову організацію надзвичайною енергією. Він дав нову форму агітації, найбільш вигідну для

¹ Н. Подвойский. Военная организация ЦК РСДРП (большевиков) и Военно-революционный комитет 1917 г. — «Красная летопись», 1923, № 6, стор. 70—71; його ж. Военная организация большевиков как основной фактор подготовки Октябрьского восстания. — «Прожектор», 1925, № 20, стор. 18; його ж. В. И. Ленин в 1917 году. (Обработана стенограмма виступу М. Подвойського в лютому 1924 р.). — «Исторический архив», 1956, № 6, стор. 123—125; И. Колбин. Инструктивный доклад. — «Красная летопись», 1926, № 6, стор. 43—46.

умов, що створилися, — форму групової агітації під час бесід»². М. Подвойський розповідав, що В. І. Ленін вчив, як треба вести агітацію серед солдатів, котрі ще перебувають під впливом буржуазії. «Ім великі промови не потрібні, — говорив Володимир Ілліч агітаторам, — велика промова торкається дуже багатьох питань і в кінці кінців увага солдатів розбігається. Він не може всього охопити. Вийде, що ви його не задовільните і він залишиться незадоволений вами. Йому треба говорити про мир, про землю, а в цих питаннях багато розказувати не треба — солдат зрозуміє вас з півслова»³.

Зі спогадів М. Подвойського ми дізналися, що для агітації серед солдатів Володимир Ілліч пропонував використовувати моряків-кронштадтців. З цією метою В. І. Ленін декілька разів зустрічався з кронштадтськими агітаторами-більшовиками й інструкував їх. Про це розповів один із учасників цих зустрічей з В. І. Леніним матрос-більшовик І. Колбін⁴. За його словами, бесіда В. І. Леніна з моряками-агітаторами відбулася в агітаційному відділі Петроградського Комітету близько 10 квітня. В ході розмови В. І. Ленін накреслив перспективи розвитку революції. «Просто й чітко протягом п'ятнадцяти хвилин в дружній розмові, — згадував І. Колбін, — Володимир Ілліч намалював яскраву картину нового етапу революції — революції пролетарської. Ставлячи невідкладні питання й загострюючи увагу на лозунгах моменту, він намітив перед нами конкретну задачу, яку ми після цієї бесіди повинні були понести на обговорення робітничих та солдатських мас, йдучи на фабрики, заводи й казарми Петрограда та околиць»⁵. Автор відзначав, що бесіда з В. І. Леніним багато чому навчила учасників цієї зустрічі. «Володимир Ілліч дав нам яскравий урок, як треба робити доповіді, щоб вони були прості й понятні рядовому робітникові та селянинові й щоб у них було вкладено максимум змісту, який легко можна було б засвоїти слухачам»⁶. На жаль, точної дати цієї бесіди встановити не вдалося, але що така зустріч В. І. Леніна з агітаторами із Кронштадта відбулася — не викликає сумніву.

Дані про участь В. І. Леніна в роботі зборів Військової організації є в спогадах К. Мехоношина⁷. Із тексту його спогадів видно, що ці збори проходили нелегально. Автор повідомляє, що Володимир Ілліч дуже цікавився становищем у військових ча-

² Н. Подвойский. Военная организация большевиков как основной фактор подготовки Октябрьского восстания, стор. 18.

³ Н. Подвойский. В. И. Ленин в 1917 году, стор. 123.

⁴ И. Колбин. Инструктивный доклад, стор. 43—46.

⁵ Там же, стор. 44.

⁶ Там же.

⁷ К. Мехоношин. Из воспоминаний о тов. Ленине. — «Политработник», 1924, № 2—3, стор. 7—9.

стинах Петроградського гарнізону, настроєм солдатів і матросів, докладно пояснював учасникам зустрічі, в якому напрямку треба вести агітацію в армії. «Наші збори тривали не більше години, — згадував автор, — але за цей час Ілліч встиг не тільки повністю познайомитися з настроєм солдатів у гарнізоні, але й проінструктувати всіх нас так, що кожному нашому виступу, який мав відбутися в казармах, був заздалегідь забезпечений вірний успіх»⁸. К. Мехоношин наводить, зокрема, такий приклад. У цей час агенти Тимчасового уряду особливо активно розповсюджували наклепницькі слухи про більшовиків, що повернулися в Росію, як агентів германського генерального штабу. Володимир Ілліч радив агітаторам «Военки», викриваючи цей наклеп, використовувати авторитет Петроградської Ради робітничих та солдатських депутатів. Він рекомендував «поставити перед солдатами запитання:

— Чи довіряєте ви своїй Раді?

— Довіряємо.

— Що постановила Рада у зв'язку з приїздом тов. Леніна? Чи не включила вона його до свого складу?

— Включила.

— Чи могла б включити Рада до свого складу людину, яку можна серйозно обвинувачувати в шпигунстві?

— Звичайно, ні.

— Виходить з обвинуваченням Леніна в шпигунстві справа стоїть інакше. Погляньмо, хто ж розповсюджує ці слухи...» і т. д.⁹.

К. Мехоношин відзначає, що бесіда В. І. Леніна з працівниками Військової організації з приводу методів агітації серед солдатів мала дуже важливе значення. «Цього виявилось цілком достатньо, щоб розтопити лід недовір'я, а потім і повністю привернути на наш бік величезну більшість солдатських мас»¹⁰.

Проте поряд з важливими повідомленнями про зміст самої зустрічі, К. Мехоношин не вказує ні точної дати зборів, ні їх учасників. У хроніці «Даты жизни и деятельности В. И. Ленина (март—апрель 1917 г.)» відзначається, що ця зустріч відбулася в середині квітня, але посилання на джерела не наведені¹¹.

На нашу думку, цю дату можна встановити. Так, на Петроградській міській партійній конференції 14 квітня 1917 р. при обговоренні пункту 6 порядку денного «О травле против «Правды» відзначалося, що на день раніше, «учора» (тобто, 13 квітня. — В. Т.) відбулися збори Військової організації з участю

⁸ К. Мехоношин. Из воспоминаний о тов. Ленине. — «Политработник», 1924, № 2—3, стор. 8.

⁹ Див. там же.

¹⁰ Там же.

¹¹ Див. В. И. Ленин. Полн. собр. соч., т. 31, стор. 653.

членів Центрального Комітету¹². З інформацією про ці збори виступив делегат конференції, працівник «Военки», (який, очевидно, також брав участь у цих зборах. — В. Т.) П. Дашкевич. З його слів можна зрозуміти, що крім членів ЦК і працівників Військової організації, були присутні представники різних військових частин. Спочатку вони розповіли про становище у військах, про травлю проти більшовиків, «Правды», В. І. Леніна, яка свідомо ведеться офіцерами та агентами Тимчасового уряду в Петроградському гарнізоні. На цих зборах Військової організації прийняли рішення: проводити роз'яснювальну роботу серед солдатів, 15 квітня провести розширені збори «Военки» і випустити листівки проти погромної агітації.

Цілком імовірно, що саме в роботі цих зборів і брав участь В. І. Ленін. Підтверджується це ще одним документом — першим варіантом написаного В. І. Леніним звертання «К солдатам и матросам»¹³, яке, очевидно, Володимир Ілліч зачитав учасникам зборів. Змістом воно близьке до змісту бесіди В. І. Леніна з працівниками «Военки», про яку згадував К. Мехоношин. Характерно, що на Петроградській міській партконференції теж прийняли звернення, мало чим відмінне від звернення «К солдатам и матросам». Ухвалене делегатами на першому засіданні конференції звернення під назвою «Против погромщиков» наступного дня було опубліковано в «Правде» за підписами Центрального та Петроградського Комітетів партії¹⁴. Встановлено, що обидва варіанти звернення, опубліковані в «Ленинском сборнике» і в «Правде», належать перу В. І. Леніна¹⁵.

Таким чином, зіставлення даних про збори Військової організації більшовиків, викладених П. Дашкевичем та К. Мехоношиним, а також аналіз змісту звернень, написаних В. І. Леніним, дає підставу стверджувати, що, по-перше, мова йде про одні і ті ж збори Військової організації за участю В. І. Леніна та інших членів ЦК і, по-друге, що вони відбулися нелегально 13 квітня на Невському проспекті в будинку Спілки міст.

На жаль, у фундаментальних наукових працях, виданих останнім часом, про ці збори Військової організації за участю В. І. Леніна не згадується¹⁶. Навіть у найбільш ґрунтовних хро-

¹² Седьмая (Апрельская) Всероссийская конференция РСДРП(б). Петроградская общегородская конференция РСДРП(б). Апрель, 1917 г. Протоколы. М., 1958, стор. 23.

¹³ Ленинский сборник, IV, стор. 278—280.

¹⁴ «Правда», 15 квітня 1917 р.

¹⁵ Див. В. И. Ленин. Полн. собр. соч., т. 31, стор. 551.

¹⁶ История Коммунистической партии Советского Союза в шести томах, т. 3, кн. I, М., 1967, стор. 117—125; Владимир Ильич Ленин. Биография. Изд. четвертое, М., 1970, стор. 323—337.

ніках подій цей факт або не відображений¹⁷, або дата зустрічі вказана приблизно¹⁸.

Цікаві дані про керівництво В. І. Леніна «Военкою» повідомляє В. Невський¹⁹. В 1922 р. він писав: «Коли Володимир Ілліч жив у Петербурзі (автор має на увазі діяльність В. І. Леніна до переходу в підпілля у липневі дні 1917 р. — В. Т.), він нерідко сам брав участь у наших військових засіданнях, причому мало звертав увагу на наші розглагольствування, але зате дуже уважно прислухався до голосу солдатів»²⁰. Ці спогади свідчать, що В. І. Ленін надавав першорядного значення безпосереднім контактам з солдатами та матросами, намагався здобути інформацію з перших рук. Цю думку підтверджує і той факт, що уже в перші два тижні після повернення в Росію він щонайменше сім раз виступав безпосередньо перед солдатськими масами та приймав делегації солдатів і матросів²¹.

Слід звернути також увагу на слова автора, що до липневих днів В. І. Ленін нерідко (розрядка наша. — В. Т.) брав участь у засіданнях Військової організації. На жаль, ми не маємо офіційних документів про засідання «Военки» в квітні—липні 1917 р., в яких була б зафіксована участь В. І. Леніна. У нашому розпорядженні є лише дані, що Володимир Ілліч, крім відомих нам зборів Військової організації 13 квітня, був ще на ряді розширених засідань ЦК і ПК, куди запрошували й працівників «Военки». Проте словам В. Невського, який добре знав її життя, не можна не вірити. Є підстава думати, що деякі засідання Військової організації, в яких брав участь В. І. Ленін, лишилися незафіксованими в документах, ніким не описані й тепер історична наука конкретних історичних матеріалів про них не має. Мабуть, одне із таких засідань «Военки» за участю В. І. Леніна і мав на увазі В. Невський, коли писав: «...Я ніколи не забуду одне засідання, яке відбулося скоро після... 10-го червня. На всі наші довгі розмови — що і як треба зробити, Володимир Ілліч поставив прості питання: що і де нами зроблено, де й які зв'язки ми маємо у полках та на які сили ми розраховуємо. Тоді мені це здавалося дрібницями. «Ну, чого тут допитуватися, думав я, маємо ж і зв'язки і сили, про що тут розмовляти. Починай демонстрацію й баста». Коли ж Володимир Ілліч ґрунтовно випитав, то стало очевидним, що і те не передбачено, і те недороблено, і те упущено. Було конфузно

¹⁷ Великая Октябрьская социалистическая революция. Хроника событий. Изд-во АН СССР, М., 1957, т. I, стор. 433—473; В. Аникеев. Деятельность ЦК РСДРП(б) в 1917 году. Хроника событий. «Мысль», М., 1969, стор. 63—75.

¹⁸ Див. В. И. Ленин. Полн. собр. соч., т. 31, стор. 653.

¹⁹ В. Невский. Две встречи. — «Красная летопись», 1922, № 4, стор. 142—146.

²⁰ Там же, стор. 649—653.

²¹ Див. В. И. Ленин. Полн. собр. соч., т. 31, стор. 145.

й досадно за своє нічим не виправдане зарозуміння, але, разом з тим, і добре, бо відчувалося керівництво та корисні вказівки»²².

Точної дати цього засідання «Воєнки» встановити не вдалося. Але, як видно із наведеного тексту, на ньому йшлося про підготовку до демонстрації, очевидно, на 18 червня. Розглядати це питання могли лише після 13 червня, тому що тільки 13 червня на засіданні ПК було прийнято рішення про участь у демонстрації під більшовицькими лозунгами²³. Отже, засідання Військової організації, про яке йде мова, відбулося між 13 і 18 червня. На жаль, цей факт в історичній літературі не відображено. На наш погляд, факт участі В. І. Леніна в цьому засіданні «Воєнки» повинен обов'язково увійти в нові хроніки, його також слід мати на увазі при написанні біографії вождя.

Важливі дані про зустрічі з В. І. Леніним у червні 1917 р. містять спогади М. Кедрова²⁴. Автор не вказує дат, але з його слів можна зрозуміти, що перша зустріч відбулася на початку червня на квартирі В. І. Леніна. М. Кедров пригадує, що Володимир Ілліч зустрів його дуже привітно й відразу став розпитувати про настрої в армії на персидському фронті. «Я повідомив, — згадував М. Кедров про бесіду з В. І. Леніним, — що є головою єдиної в Закавказзі більшовицької Ради, яка об'єднала всі військові частини й робітників залізничного та водного транспорту і з перших днів захопила владу в свої руки»²⁵. Володимира Ілліча порадувало те, що на важливій ділянці Кавказького фронту утворена авторитетна більшовицька Рада. Однак він був прикро вражений тим, що досвід її роботи не пропагується в пресі. «А описали ви все це в пресі? Ні? Необхідно виправити й написати докладно, обов'язково написати й негайно, — сказав Ілліч»²⁶. В розмові В. І. Ленін торкався й інших актуальних проблем, які такою ж мірою хвилювали його. Володимир Ілліч запитував: «Ну, а як справи з національним питанням на Кавказі? А як селянство, повністю задоволене, чи може почекаати з розв'язанням аграрного питання до Установчих зборів?»²⁷.

Зазначимо, що про бесіду В. І. Леніна з М. Кедровим, який тільки-но повернувся з фронту, не згадується в історичній літературі, хоч у свій час його спогади дістали високу оцінку Н. Крупської. Прочитавши в 1927 р. рукопис М. Кедрова, вона

²² В. Невський. Вказ. робота, стор. 144—145.

²³ Первый легальный Петербургский комитет большевиков в 1917 году. Сборник материалов и протоколов. М.—Л., 1927, стор. 170—185.

²⁴ М. Кедров. Из красной тетради об Ильиче. — «Пролетарская революция», 1927, № 1, стор. 36—39.

²⁵ Там же, стор. 47. Мова йшла про утворену в Шерифханському районі Раду робітничих і солдатських депутатів, головою якої був М. Кедров.

²⁶ Там же.

²⁷ Там же, стор. 48.

написала таку рецензію: «На мій погляд, спогади дуже хороші й сильні»²⁸.

Відомості про участь В. І. Леніна в роботі Всеросійської конференції фронтових і тилових організацій РСДРП(б) ми одержали із двох джерел: газетного звіту²⁹ і спогадів М. Кедрова³⁰. М. Кедров докладно описує роботу конференції. Він відзначав, що центральне місце посідала доповідь В. І. Леніна про сучасний момент. Зроблена з великим піднесенням і натхненням, вона мала величезне значення. Володимир Ілліч акцентував увагу керівників військових організацій на найголовніших питаннях моменту. Особливо багато уваги В. І. Ленін присвятив питанню неприпустимості передчасного збройного повстання. У М. Кедрова, за його свідченням, зберігся записаний ним кінець промови Володимира Ілліча, який дійшов до нас тільки в цьому записі. Передаємо його дослівно:

«Ми повинні бути особливо уважні й обережні, щоб не піддатися провокації... Один невірний крок з нашого боку може загубити всю справу. Яке співвідношення сил ми маємо в сучасний момент в порівнянні з квітнем? Маса вже переконалась у помилковості буржуазного кадетського уряду... Але вони ще йдуть за угодовцями, есерами і меншовиками. Результати виборів в районні думи, які тільки-но закінчилися, — наглядний тому приклад. Що ми маємо навіть тут, у самому центрі революції? За наш список подано всього 150 тисяч голосів, і лише одна районна дума (із 12) нами завойована. Якщо і вдалось би зараз владу взяти, то наївно думати, що, взявши її, ми зможемо утримати. Ми не раз говорили, що єдино можливою формою революційного уряду є Ради робітничих, селянських, солдатських і т. п. депутатів. Яка ж питома вага нашої фракції у Радах? Навіть у Радах обох столиць, не кажучи вже про інші, ми в мізерній меншості. А що показує цей факт? Неможливо від нього відвернутися. Він показує, що в своїй більшості маси хитаються і ще вірять есерам і меншовикам. Це — основний факт, і він визначає поведінку нашої партії. Як можна штовхнути дрібну буржуазію до влади, якщо ця дрібна буржуазія тепер вже може, але не хоче брати її?

²⁸ «Исторический архив», 1957, № 2, стор. 27.

²⁹ Див. В. І. Ленин. Полн. собр. соч., т. 32, стор. 363—364. Промова В. І. Леніна передрукована з газети «Новая Жизнь» від 21 червня 1917 р. Як згадує М. Кедров, із представників небільшовицької преси президія конференції допустила на засідання лише кореспондента цієї газети при умові об'єктивного висвітлення її роботи. Однак газетний звіт, який вміщено в «Новой Жизни», складений дуже коротко. В ньому відображені лише загальні положення виступу В. І. Леніна на конференції, а кінець промови зовсім відсутній.

³⁰ М. Кедров. Всероссийская конференция военных организаций РСДРП(б). — «Пролетарская революция», 1927, № 6, стор. 216—231.

Ні, щоб серйозно, не по-бланкістськи йти до влади, пролетарська партія повинна боротися за вплив усередині Рад, терпляче, непохитно, день у день роз'яснювати помилку мас, їх дрібнобуржуазні ілюзії. Зірвати цю нашу лінію хочуть контрреволюціонери, вони всілякими засобами намагаються спровокувати нас на передчасний, сепаратний виступ, але ми на цей гачок не попадемося, ні, ми не доставимо їм такої втіхи. Коли ж маси побачать, що угодовський уряд їх обманює, бо знаходиться цілком в руках російської і союзницької буржуазії і танцює під її дудку, а події останніх днів (наступ) якнайкраще викривають цей обман, то маси прийдуть до єдино існуючої ще не-скомпрометованої партії, до більшовиків. Не треба попереджати подій. Вичікувальна тактика — найкраща зараз. Час працює на нас»³¹.

Зміст наведеного тексту перегукується з думками В. І. Леніна, викладеними в статтях червня — початку липня 1917 року, але якихось інших свідчень того, що цей запис було дійсно зроблено автором на конференції під час виступу В. І. Леніна, а не написано пізніше на основі ленінських праць, ми не маємо. Ця обставина не дає підстав вважати опублікований М. Кедровим текст справжньою промовою В. І. Леніна.

Таким чином, оцінюючи проаналізовані спогади учасників Жовтня, можна сказати, що вони є важливим історичним джерелом вивчення діяльності В. І. Леніна по керівництву Військовою організацією більшовиків.

ДІЯЛЬНІСТЬ ПАРТІЙНИХ І РАДЯНСЬКИХ ОРГАНІВ ПО СТВОРЕННЮ РОБІТНИЧИХ ФАКУЛЬТЕТІВ НА УКРАЇНІ (1920—1925 рр.)

Н. К. Тітова

Великий Жовтень поклав початок культурній революції у нашій країні. Приступаючи до будівництва нової радянської школи, Комуністична партія виходила з вказівок В. І. Леніна про те, що вона повинна бути перш за все загальнонародною і доступною для широких кіл населення, щоб вона могла надати їм необхідну освіту і розвиток¹.

Радянська влада здійснила заходи по демократизації вищої школи з тим, щоб залучити трудящі маси до науки. 2 серпня 1918 р. В. І. Ленін підписує декрет Раднаркому «Про прийом до вищих учбових закладів РРФСР», який забезпечував права вступу до вузів осіб із середовища пролетаріату та найбідні-

³¹ М. Кедров. Всероссийская конференция военных организаций РСДРП(б). — «Пролетарская революция», 1927, № 6, стор. 226—227.

¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 430.

шого селянства². Право навчання для широких кіл трудящих проголосила програма партії, прийнята VIII з'їздом РКП(б)³.

На Україні був виданий декрет Раднаркому від 2 березня 1919 р. «Про вступ до вищої школи», за яким двері вузів відкривалися для всіх, хто бажав дістати вищу освіту⁴. Проте політика «відкритих дверей» в перші роки революції привела до «строкатості» соціального стану студентства. Разом з робітничо-селянською молоддю до вищої школи вливалися і представники дрібнобуржуазних верств. Так, у вищій школі України в 1920 р. з 56 000 студентів їх було 72%, залишків дворянства та купецтва — понад 20%, робітників — менше 3%, селян — близько 6%⁵.

Отже, серйозною проблемою вищої школи України 20-х років стала зміна соціального складу студентства. І розв'язувати її можна було шляхом надання пролетарській молоді середньої освіти, що вимагало створення нового особливого типу класової школи. Своєрідною формою підготовки робітників та селян до навчання у вузах служили робітничі факультети.

Цим питанням цікавилися ряд дослідників, які на документальних матеріалах показали історію виникнення робітничих факультетів у РРФСР, Узбекистані⁶. Спеціальних робіт, присвячених створенню робітфаків на Україні, немає. В даній статті автор намагається деякою мірою заповнити цю прогалину.

Перший робітфак був відкритий у Москві при Інституті народного господарства ім. К. Маркса 2 лютого 1919 р.⁷ У 1920 р. за підписом В. І. Леніна видано декрет Раднаркому «Про робітничі факультети»⁸, за яким мали створюватись робітфаки при інших учебних закладах країни.

На Україні також провели велику підготовчу роботу по відкриттю робітфаків. 23—25 жовтня 1920 р. III сесія Всеукраїн-

² Див. В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 30.

³ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. I, Держполітвидав, 1954, стор. 419.

⁴ Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства Украины (далі — СУ УССР), 1919, № 20, ст. 212.

⁵ Народна освіта на Україні. Харків, 1924, стор. 75; Центральний державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР (далі ЦДАЖР УРСР), ф. 166, (Наркомос УРСР), оп. 3, од. зб. 134, арк. 40.

⁶ В. И. Бессонова. Создание и развитие рабочих факультетов в 1919—1921 гг. — Из истории Великой Октябрьской социалистической революции. М., 1958; Н. М. Катунцева. Рабфаки — детище Октября. — «Народное образование», 1957, № 6, стор. 13. М. Гулямова. Роль рабочих факультетов в создании кадров советской интеллигенции Узбекистана. — Научные работы и сообщения Отделения общественных наук АН Уз. ССР, кн. 3, Ташкент, 1961.

⁷ 50 лет института. Из истории Московского института народного хозяйства им. Г. В. Плеханова. Госиздат торговой литературы, М., 1957, стор. 35 (з 1918 р. институт носив ім'я К. Маркса, а з 1924 р. — Г. В. Плеханова).

⁸ Собрание узаконений и распоряжений Рабочего и Крестьянского правительства РСФСР (далі — СУ РСФСР), 1920, № 80, стор. 381.

ського Центрального Виконавчого Комітету, обговоривши підсумки діяльності Наркомату освіти УРСР⁹, висунула завдання — завершити реорганізацію вузів і залучити до них робітників та селян. У виступах делегатів (Невського, Кириченка та ін.) вказувалось на необхідність відкриття робітфаків та повного забезпечення прийнятих до них слухачів¹⁰.

КП(б) України надавала великого значення створенню робітфаків у республіці і неодноразово розглядала це питання на своїх з'їздах, пленумах ЦК та нарадах. Особливе значення мала Всеросійська партійна нарада (31 грудня 1920—4 січня 1921 р.), яка відзначила, що будівництво робітфаків — найважливіший засіб пролетаризації вищої школи. Резолюція «Про робітничі факультети» зобов'язувала наркомів освіти радянських республік звернути найсерйознішу увагу на зміцнення існуючих і відкриття нових робітфаків при вищих учбових закладах¹¹. Про це ж говорилося і на V Всеукраїнському з'їзді Рад (лютий — березень 1921 р.). ВУЦВК і РНК УРСР доручили «в найскоріший час організувати по всіх великих центрах України робітничі факультети з метою забезпечити робітникам і незаможним селянам реальний доступ до опанування вищою освітою»¹².

Ці рішення були покладені в основу практичної діяльності Наркомосу УРСР щодо створення робітфаків. Перший робітфак на Україні відкрито в Одесі восени 1920 року. Спочатку передбачалось прийняти 200 чоловік¹³, але в зв'язку з великою кількістю відряджень вирішили довести набір до 250—300 чоловік. З них 40% надіслано профспілками, 20% — парткомми і КСМ, 15% — КНС, 25% — губполітосвітами і військовими організаціями. Членів КП(б)У було 25%¹⁴. Восени 1921 р. Одеський робітфак розділено на два відділення: політехнічне (120 чол.) і сільськогосподарське (104 чол.)¹⁵. За два роки тут була добре налагоджена учбово-ідеологічна робота. На початку 1923 р. в одеських робітфаках налічувалось 393 чоловіка, з них робітників — 189, селян — 168, службовців — 36¹⁶.

Планомірне будівництво робітфаків на Україні почалося у відповідності з декретом Раднаркому від 7 березня 1921 р., в якому намічалось відкрити 10 індустріально-технічних і сіль-

⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, (Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет — ВУЦВК), оп. 1, од. зб. 38, арк. 24.,

¹⁰ Там же, арк. 26, 123.

¹¹ Директивы ВКП(б) по вопросам просвещения, изд. 3-е, М.—Л., 1931, стор. 354.

¹² СУ УССР, 1921, ст. 108, стор. 107; Культурне будівництво в Українській РСР, т. I, стор. 93; ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 1, од. зб. 932, арк. 1.

¹³ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 1, од. зб. 150, арк. 22.

¹⁴ Там же, оп. 2, од. зб. 1471, арк. 12.

¹⁵ Там же, арк. 13; од. зб. 1062, арк. 7.

¹⁶ Там же, од. зб. 961, арк. 189.

ськогосподарських робітфаків¹⁷. Робітфаки мали два завдання: по-перше, підготувати робітників і селян до вступу у вузи, по-друге, здійснювати партійно-радянський вплив на внутрішнє життя вищої школи.

У червні 1921 р. відкрився робітфак при Харківському інституті сільського господарства і лісівництва¹⁸. Першим його деканом був затверджений Н. І. Жинкін¹⁹. 2 липня 1921 р. створено робітфак при Харківському технологічному інституті. За бажанням робітфаківців йому присвоїли назву «Робітничий факультет імени Жовтневої революції». В прийнятому «Положенні» вказувалося, що «кінцевою метою є докорінне переродження вищої школи в повній відповідності з потребами пролетарської держави»²⁰.

Бажання вчитись у молоді було велике, і кількість заяв на багато перевищувала встановлену норму. Так, на 250 місць в ХТІ та Харківський інститут сільського господарства і лісівництва надійшло понад 1000 заяв до кожного²¹. У тому ж 1921 р. відкриваються робітфаки при київських сільськогосподарському і політехнічному інститутах, Катеринославському гірничому інституті, при політехнікумах у Шостці, Юзівці²². Крім цих організуються ще два — механічного напрямку і один сільськогосподарський²³. Отже, на Україні у 1922 р. було 12 робітфаків²⁴ із загальною кількістю учнів 2225²⁵.

У доповідній записці Президії ВУЦВК заступник голови Головпрофосу Я. Ряппо писав: «Підсумки прийому всюди блискучі... на індустріально-технічних факультетах металістів, гірників до 85%, селян 10,1%, на сільськогосподарських навпаки: робітників близько 10%, а селян — 75%. Членів партії на індустріально-технічних робітфаках 50%, а сільськогосподарських — 40%»²⁶.

У 1922 р. до робітфаків було прийнято 1287 чоловік. З них робітників — 54,2%, селян — 7,5%, серед них 47,5% — члени партії²⁷. У наступні роки мережа робітфаків зростає. Так, у 1923 р. їх число дорівнювало 23 (5750 слухачів), у 1924 р. — 35 (8999). Але у 1925 р. в зв'язку з поширенням думки, що нібито робітфаки відіграли свою роль, вони скорочуються до 33

¹⁷ СУ УССР, 1921, ч. II, ст. 120, стор. 115; ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 1, од. зб. 46, арк. 64.

¹⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 1, од. зб. 69, арк. 6.

¹⁹ Там же, од. зб. 300, арк. 133.

²⁰ Там же, од. зб. 1059, арк. 19; од. зб. 150, арк. 49.

²¹ Там же, оп. 2, од. зб. 246, арк. 121.

²² Там же, од. зб. 1790, арк. 24.

²³ Там же, од. зб. 1967, арк. 6; од. зб. 1981, арк. 7.

²⁴ Там же, оп. 7, од. зб. 1, арк. 92.

²⁵ Там же, оп. 2, од. зб. 246, арк. 121.

²⁶ Там же.

²⁷ Там же, од. зб. 1572, арк. 98.

(7050 слухачів)²⁸. Ці помилки надалі були виправлені. Прийом на робітфаки проводився виключно за відрядженням губкомів КП(б)У, губкомів КСМ, комнезамів і військового відомства спеціальною комісією, яка складалася з представників вказаних організацій²⁹. Від вступаючих вимагалось вміння бігло читати, писати і знати чотири правила арифметики³⁰.

Десятки тисяч найбільш здібних робітників та селян заповнювали учбові аудиторії. Вважаючи себе мобілізованими, вони пішли в науку так само, як ішли по партійній або комсомольській мобілізації бити Денікіна, Колчака. Вони пам'ятали слова В. І. Леніна: «...Не можна побудувати комунізм без запасу знань, техніки, культури»³¹.

Перший рік для робітфаківців був надзвичайно важким: без житла, провізії, оточені презирством старої професури, вони наполегливо вчилися. І лише незначна їх частина залишала робітфаки³². Основна маса студентства старанно оволодівала знаннями, заявляючи, що заповіт В. І. Леніна вчитися вони виконають з пролетарською свідомістю «для користі людей, які живуть на земній кулі»³³.

Незважаючи на величезні труднощі, що їх переборювала країна, робітфаки знаходились у центрі уваги радянських і партійних органів. У лютому 1921 р. В. І. Ленін запропонував Малій РНК спеціально зайнятись питанням поліпшення матеріального становища робітфаків³⁴. У постановах Раднаркому УРСР 1921 р. вказувалося про постачання робітфаківців по першій посиленій нормі³⁵, про забезпечення їх гуртожитками³⁶, наділення ділянками польової та городньої землі³⁷. 18 січня 1922 р. ВУЦВК ухвалив рішення «прирівняти робітфаки щодо постачання до Червоної Армії»³⁸. При ВУЦВК створюється «Комітет сприяння робітфакам»³⁹ з метою спостереження і контролю за фактичним задоволенням матеріальних і культурних потреб студентів робітфаків»⁴⁰.

²⁸ Я. Звігальський та М. Іванов. Професійна освіта на Україні. Вид. НКО УРСР, Харків, стор. 38—39.

²⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 2, од. зб. 961, арк. 622.

³⁰ Там же, оп. 1, од. зб. 69, арк. 6.

³¹ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 125.

³² ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 2, од. зб. 1471, арк. 20.

³³ Там же, оп. 6, т. 6, од. зб. 9800, арк. 6.

³⁴ Див. В. І. Ленін. Полн. собр. соч., т. 52, стор. 72.

³⁵ СУ УССР, 1921, № 25, ст. 737, стор. 858; ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 2, од. зб. 7, арк. 111.

³⁶ СУ УССР, 1921, № 10, ст. 268, стор. 317; ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 2, од. зб. 8, арк. 180.

³⁷ СУ УССР, 1921, № 17, ст. 513, стор. 584.

³⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 2, од. зб. 737, арк. 8.

³⁹ Там же, од. зб. 1234, арк. 1.

⁴⁰ СУ УССР, 1922, № 6, ст. 99, стор. 106.

2 серпня 1922 р. на засіданні Президії ВУЦВК слухалася доповідь Наркома освіти УРСР «Про стан робітфаків»⁴¹. В прийнятій по доповіді постанові ВУЦВК накреслив ряд заходів до поліпшення матеріального стану робітфаків (ремонт і устаткування гуртожитків, постачання пайком і підручниками і т. д.)⁴². У листопаді 1922 р. ВУЦВК ввів у дію «Кодекс законів про народну освіту УРСР»⁴³, де в розділі про «Робітничі факультети» говорилося про їх внутрішню структуру і управління⁴⁴.

Постійну увагу і турботу відчували робітфаки з боку ЦК КП(б)У. У липні 1922 р. Центральний Комітет надіслав усім губкомам партії циркуляр «Про робітфаки», в якому відзначалися успіхи та недоліки, намічалися заходи до поліпшення ідейно-виховної роботи⁴⁵. Це сприяло посиленню ролі партійних організацій робітфаків, які неухильно збільшувалися. Так, у 1923/24 навчальному році членів КП(б)У налічувалося 31,1%, у 1924/25 — 39,0% (у 1925/26 р. кількість їх зменшилася у зв'язку з помилковими поглядами на робітфаки до 35,7%⁴⁶). Партійні організації разом з політкомісарами проводили велику ідейно-виховну роботу серед студентства, впливали на всі сторони життя робітфаку. Вони підтримували міцний зв'язок з місцевими партійними і профспілковими організаціями, разом з ними обговорювали свої справи⁴⁷.

Завдяки турботам партії і уряду матеріальна база робітфаків з року в рік поліпшувалася. Енергія і напір робітфаківців здобули перемогу над скептицизмом частини старої професури. Викладачі визнавали, що «робітники від верстата встигають швидше з математики і точних наук, ніж раніш гімназисти»⁴⁸. Хорошу успішність і відвідування занять відмічали декани робітфаків⁴⁹.

За два роки навчання робітфак повинен був дати учням усю сукупність знань, які складали програму трудової школи. Це завдання успішно виконувалося завдяки свідомості і серйозному ставленню слухачів. Наприкінці 1922 р. відбулися перші випуски робітфаківців. Вони переходили без вступних іспитів до

⁴¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 2, од. зб. 974, арк. 10.

⁴² СУ УССР, 1922, № 5, ст. 73, стор. 90; ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 2, од. зб. 971, арк. 29.

⁴³ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 2, од. зб. 543, арк. 7.

⁴⁴ СУ УССР, 1922, № 49, ст. 729, стор. 889.

⁴⁵ «Известия ЦК КП(б)У», 1922, № 7—8, стор. 49—50.

⁴⁶ Я. Звігальський та М. Іванов. Професійна освіта на Україні. НКО УРСР, 1927, стор. 55.

⁴⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 2, од. зб. 830, арк. 28; од. зб. 345, арк. 1.

⁴⁸ Я. Ряппо. Система народного просвещения Украины. 1925, Госиздат Украины, стор. 173.

⁴⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 2, од. зб. 830, арк. 27.

інститутів⁵⁰. У 1923/24 навчальному році до інститутів було прийнято 540 чоловік з робітфаків, тобто 8,6% загального числа прийнятих; у 1924/25 — 1035 чоловік (23,0%), у 1925/26 — 1759 чоловік (29,2%)⁵¹. Таким чином, робітфаки України успішно справлялися із завданням пролетаризації вищої школи.

У 1924/1925 навч. р. робітників і селян у вузах України було 33,1%⁵². Підводячи підсумки пролетаризації вищої школи, розширення її мережі і збільшення контингенту учнів, В. І. Ленін говорив на IV Конгресі Комінтерну: «Засновані радянські школи, робітничі факультети, кілька сотень тисяч молодих людей вчаться, вчать, може, надто швидко, але, в усякому разі, робота почалась, і я думаю, що ця робота принесе свої плоди»⁵³.

Партія і уряд вбачали у робітфаках особливу форму масового залучення робітників і селян до вищої освіти. М. І. Калінін вказував, що робітфаки були специфічним породженням Жовтневої революції⁵⁴. І дійсно, вони ставили науку, мистецтво, техніку на службу пролетарській революції, озброювали трудящі маси знаннями і освітою. Робітфаки сприяли пролетаризації вищої школи, яка підготувала необхідні кадри спеціалістів народного господарства.

КОМІНТЕРН — ОРГАНІЗАТОР РУХУ СОЛІДАРНОСТІ МІЖНАРОДНОГО ПРОЛЕТАРІАТУ З БОРОТЬБОЮ АНГЛІЙСЬКИХ РОБІТНИКІВ У 1926 РОЦІ

А. І. Каркач

Комуністичний Інтернаціонал та його секції — комуністичні партії — вписали в історію міжнародного комуністичного і робітничого руху чимало славних, героїчних сторінок. Однією з них став могутній виступ міжнародного революційного пролетаріату на захист англійського робітничого класу в період загально-го страйку та забастовки гірників 1926 року.

У статті розглядається діяльність Комінтерну та зарубіжних компартій по організації руху солідарності робітничого класу капіталістичних країн з боротьбою англійського пролетаріату в 1926 році. Питання братерської солідарності робітничого класу СРСР із страйкуючими англійськими робітниками в статті

⁵⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 2, од. зб. 1347, арк. 139; оп. 3, од. зб. 241, арк. 5.

⁵¹ Я. Звігальський та М. Іванов. Професійна освіта на Україні, стор. 45, 59.

⁵² Там же, стор. 351.

⁵³ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 378.

⁵⁴ М. И. Калинин. О молодежи. «Молодая гвардия», М., 1939, стор. 99.

не розглядаються, оскільки вони висвітлені досить повно у роботах радянських істориків та зарубіжних марксистів¹.

Виступ англійського робітничого класу 1926 р. був найбільш масовим і рішучим в історії європейського пролетаріату за роки відносної стабілізації капіталізму. Поряд з іншими масовими битвами робітничого класу він розхитував, підривав капіталістичну стабілізацію².

Вперше в історії Англії страйк охопив мільйони людей. В момент його найвищого піднесення в ньому брало участь понад 4 млн. чоловік. З 1100 існуючих в Англії профспілок не приєдналися лише три³. У його підготовці активну роль відігравали Компартія Великобританії та «рух меншості» у профспілках⁴. Загальний страйк потряс економічний і політичний лад країни, перетворивши її на арену гострої класової боротьби. Він «підвів англійський пролетаріат до проблеми влади»⁵.

Виступ англійських робітників набув великого міжнародного значення. По-перше, наступ англійського капіталу на життєвий рівень пролетаріату Англії був частиною загального походу міжнародного капіталізму проти робітничого класу всього світу⁶. По-друге, виступ англійських гірників практично поставив питання про міжнародну солідарність робітників, про виконання ними пролетарського обов'язку. «При теперішній ситуації, — підкреслював VII розширений пленум Виконавчого Комітету Комуністичного Інтернаціоналу — ВККІ (22 листопада — 16 грудня 1926 р.), — кожна важлива подія в рядах робітничого руху

¹ П. В. Гурович. Всеобщая стачка в Англии 1926 года. Изд-во АН СССР, 1959, стор. 166—184; Ф. Д. Волков. Англо-советские отношения 1924—1929 гг. Госиздат, М., 1958, стор. 209—233; С. В. Николова. Антисоветская внешняя политика английских консерваторов. 1924—1927. Изд-во АН СССР, М., 1963, стор. 36—39; У. Фостер. Очерки мирового профсоюзного движения. М., 1956; J. Klugmann. History of the Communist Party of Great Britain. 1925—1927. Vol. 2. London, 1969 та ін.

² Рішення VII розширеного пленуму ІККІ (22 листопада — 16 грудня 1926 г.) — «Коммунистический Интернационал в документах. Решения, тезисы и воззвания конгрессов Коминтерна и пленумов ІККІ. 1919—1932». Партиздат, М., 1933, стор. 668.

³ П. В. Гурович. Всеобщая стачка в Англии, стор. 109.

⁴ В 1923—1924 рр. в англійських тред-юніонах посилювався прогресивний рух під назвою «рух меншості», який зародився одразу ж після І світової війни спочатку серед гірників, а потім і в деяких інших профспілках. В серпні 1924 р. з ініціативи Компартії був скликаний установчий конгрес національного «руху меншості». На ньому були присутні 270 делегатів, які представляли 200.000 робітників. (J. Klugmann. History of the Communist Party of Great Britain. 1919—1924. Vol. 1, London, 1968, стор. 280—284).

В 1925 р. «рух меншості» охоплював уже понад 600 тис. робітників, а в 1926 р. — понад 900 тис. (J. Klugmann. History of the Communist Party of Great Britain. Vol. 2, стор. 22).

⁵ Тезиси ІККІ об уроках забастовки, прийняті Президіумом ІККІ 8 лютого 1926 г. — «Правда», 9 червня 1926 р.

⁶ К конфликту в английской угольной промышленности. Из воззвания Исполкома Коминтерна от 23 апреля 1926 г. — «Правда», 30 квітня 1926 р.

тієї чи іншої країни набуває міжнародного значення і повинна тому стати базою виступів пролетаріату на основі міжнародної солідарності»⁷.

Справжнім організатором інтернаціональної солідарності зі страйкуючими англійськими робітниками став Комінтерн. Він закликав міжнародний пролетаріат «...організувати могутні виступи для підтримки британських гірників»⁸. 23 квітня 1926 р. Президія ВККІ виступила з відозвою, в якій говорилося про необхідність створювати єдиний фронт гірників ряду країн та об'єднувати дії Червоного Інтернаціоналу профспілок і Амстердамського інтернаціоналу профспілок⁹. Комінтерн заявив, що «в інтересах солідарності міжнародного виступу пролетаріату всього світу, якого ми добиваємося що б то не стало і за будь-яких обставин», необхідно «відкласти на бік усі наші суперечності з реформістськими елементами робітничого руху»¹⁰. При цьому Комінтерн виходив з лєнінської думки: мета єдиного фронту полягає в тому, щоб втягувати у боротьбу проти капіталу все ширші маси робітників¹¹.

У цей період Комінтерн об'єднував 57 компартій, які налічували 1799 тис. комуністів, у тому числі 1211 тис. членів та кандидатів ВКП(б)¹². В Червоний Інтернаціонал профспілок, створений у липні 1921 р., входило понад 9 млн. чоловік¹³.

У реформістських робітничих партіях Соціалістичного робітничого інтернаціоналу¹⁴ налічувалося 6,6 млн. членів, за них голосувало 27 млн. виборців. Амстердамський інтернаціонал включав профспілки 23 країн (13,3 млн. чол.)¹⁵.

Хоча вплив компартій на пролетарські маси значно посилювався, проте більша частина пролетаріату все ще йшла за соціал-демократичними та іншими реформістськими організаціями. «В руках соціал-демократії, — говорив член ЦК Компартії Ве-

⁷ Решения VII расширенного пленума ИККИ. — «Коммунистический Интернационал в документах», стор. 668.

⁸ К конфликту в английской угольной промышленности. — «Правда», 30 квітня 1926 р.

⁹ Амстердамський інтернаціонал профспілок — це міжнародна організація реформістських профспілок капіталістичних країн Європи і США, створена на конференції в Амстердамі у липні 1919 р. — А. К.

¹⁰ К конфликту в английской угольной промышленности.

¹¹ Див. В. И. Ленин. Полн. собр. соч., т. 45, стор. 131.

¹² Отчет мандатной комиссии. Стенографический отчет VI Конгресса Коминтерна. Вып. V. ГИЗ, М.—Л., 1929, стор. 97 і 159.

¹³ Коммунистический Интернационал. Краткий исторический очерк. М., 1969, стор. 69.

¹⁴ Соціалістичний робітничий інтернаціонал (РСІ) був створений на об'єднаному конгресі Лондонського та Віденського інтернаціоналів у Гамбурзі (21—25 травня 1923 р.), як федерація соціал-демократичних партій. — А. К.

¹⁵ История международного рабочего и национально-освободительного движения. Часть II. «Мысль», М., 1969, стор. 642, 648.

ликобританії Д. Т. Мерфі на VII розширеному пленумі ВККІ,— знаходиться певною мірою контроль над силами робітничого класу, тому вона могла стати перешкодою на шляху виявлення міжнародної солідарності під час великих подій у Великобританії»¹⁶.

Виходячи з цього співвідношення сил у робітничому класі, Комінтерн і Профінтерн звернулися до Соцінтерну і Амстердамського інтернаціоналу профспілок з пропозицією разом виступити на захист англійських гірників. Це був не «маневр», як розцінюють тактику єдиного фронту буржуазні та соціал-реформістські історики¹⁷, а принципова політика компартій, направлена на згуртування робітничого класу у боротьбі за його життєві інтереси проти капіталізму.

Дослідження документів та інших матеріалів Комінтерну і компартій, Профінтерну і революційних профспілок періоду загального страйку англійського пролетаріату та забастовки англійських гірників 1926 р. дає можливість зробити висновок про те, що основними формами інтернаціональної солідарності міжнародного пролетаріату з робітничим класом Англії були: подання моральної та матеріальної допомоги англійським робітникам; боротьба за організацію міжнародної забастовки та страйків солідарності; здійснення ембарго на ввіз вугілля в Англію; боротьба проти збільшення видобутку вугілля під час англійських подій, рух за збільшення зарплати та зниження тривалості робочого дня.

Усі компартії світу одноставно висловили готовність надати братерську допомогу страйкуючим англійським робітникам. У Франції компартія організувала мітинги та демонстрації в гірничо-промислових центрах, портах, залізничних вузлах, на яких виступали секретар ЦК ФКП П. Сема, секретар Унітарної Загальної Конфедерації праці (УЗКП) Г. Монмуссо та інші¹⁸. Унітарні (революційні) профспілки гірників Франції проводили у вугільних районах посилену кампанію підтримки англійських гірників, організовуючи численні мітинги¹⁹. В м. Дюе 5000 гірників провели маніфестацію співчуття, на якій була прийнята резолюція з обіцянкою підтримувати всіма засобами англій-

¹⁶ Пути мировой революции. VII расширенный пленум ИККИ. 22 ноября — 16 декабря 1926 г. Стенографический отчет. Госиздат, М.—Л., 1927, стор. 569.

¹⁷ F. Borkenau. Der europäische Kommunismus, seine Geschichte von 1917 bis zur Gegenwart. Bern, 1952, s. 46; A. G. Meyer. Communism. New York, 1964, p. 95.

¹⁸ Международная солидарность трудящихся в борьбе с наступлением реакции и военной опасности (1925—1927). Из истории международной пролетарской солидарности. Документы и материалы. Сб. III. «Советская Россия», М., 1959, стор. 206, док. 122.

¹⁹ «Правда», 28 травня 1926 р.

ських гірників²⁰. В кінці року по всій Франції пройшли мітинги солідарності з англійськими шахтарями²¹.

В Німеччині було проведено сотні мітингів, присвячених становищу англійських гірників²². 8 травня 1926 р. голова «руху меншості» в англійських профспілках Том Манн виступив у Берліні на трьох масових мітингах з доповіддю про загальний страйк в Англії²³.

Компартія Чехословаччини запропонувала місцевим організаціям скликати масові мітинги робітників, незалежно від партійної та національної приналежності. Такі мітинги відбулися у Празі, Оставі, Вітковіці, Аусізі, Кладно, Брно, Братіславі та Рейхенберзі²⁴.

Згідно з рішенням міжнародної конференції революційних спілок гірників восьми країн — Англії, Німеччини, СРСР, Франції, Чехословаччини, Польщі, Бельгії та Голландії, яка відбулась 15—16 червня в Ессені (Німеччина)²⁵, у Франції, Чехословаччині, Німеччині, Бельгії та Голландії проведено «міжнародні тижні демонстрацій гірників»²⁶. Китайський пролетаріат, якому загрожувала воєнна інтервенція англійського імперіалізму, також висловив братерську солідарність з англійськими гірниками. В Кантоні у демонстрації солідарності взяло участь 560 організацій (200 тис. чол.)²⁷. Під тиском робітничих мас реформістські організації також заявили про свою солідарність з англійським пролетаріатом, правда, вона виявилася солідарністю на словах.

Семимісячна боротьба англійських трудящих проти капіталу поставила сотні тисяч робітничих сімей у скрутні умови. Їм потрібна була не тільки моральна, але й матеріальна підтримка. Ще К. Маркс вказував, що «навіть невелика матеріальна допомога, все ж... буде... великою моральною підтримкою»²⁸.

ВККІ 5 і 7 травня 1926 р. закликав створювати для надання практичної допомоги англійському пролетаріату мішані комітети дії, що включали б робітників-комуністів, соціал-демократів та безпартійних робітників²⁹. Такі комітети виникли

²⁰ «Правда», 7 червня 1926 р.

²¹ «L'Humanité», 18 серпня 1926 р.

²² Международная солидарность трудящихся..., стор. 224, док. 137.

²³ «Правда», 11 травня 1926 р.

²⁴ «Правда», 9 травня 1926 р.

²⁵ Международная солидарность трудящихся..., стор. 233, док. 142.

²⁶ «Красный Интернационал профсоюзов», 1926, № 8 (67), стор. 226.

²⁷ Международная солидарность трудящихся..., стор. 214.

²⁸ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 15, стор. 566.

²⁹ Трудящимся всего мира. Обращение ИККИ от 4 мая 1926 г. — «Правда», 5 травня 1926 р.; Единым фронтом на помощь борющемуся пролетариату Англии. Обращение ИККИ и Исполбюро Профинтерна от 7 мая 1926 г. — «Красный Интернационал профсоюзов», 1926 г., № 5 (64), стор. 726. В різних країнах комітети дії носили неоднакову назву: ради дії в Англії, комітети пильності у Франції і т. д. — А. К.

в Англії³⁰, Франції³¹, Германії³², Чехословаччині³³, Голландії³⁴, Швеції³⁵, Болгарії³⁶, Японії³⁷ та інших країнах.

Уже в першій своїй відозві від 23 квітня Президія ВККІ визнала необхідним «збирати гроші, вживати заходи для забезпечення дітей страйкуючих гірників, сприяти постачанню продовольством англійських гірників та їх сімей»³⁸. В міру погіршення положення шахтарів Комінтерн закликав збільшити грошові збори³⁹, «добитися хоча б мінімальних, проте регулярних відрахувань усіх робітників на користь англійських гірників»⁴⁰.

Виконавче бюро Профінтерну зобов'язало усі зв'язані з ним організації «зробити одноразові відрахування в розмірі $\frac{1}{4}$ денного заробітку»⁴¹, негайно «приступити до створення в кожній країні фонду допомоги»⁴². Після відмови Генеральної ради реформістських тред-юніонів Англії допомогти гірникам Профінтерн закликав «продовжувати збирання коштів у фонд страйку»⁴³. «Припинити грошові збори, коли мільйон гірників в боротьбі, — застерігав Червоний Інтернаціонал профспілок після припинення загального страйку в Англії, — було б дивовижним порушенням класової солідарності»⁴⁴.

У фонд допомоги англійським гірникам було зібрано 18 842 290 крб. З них 11 500 000 крб. внесено трудящими СРСР,

³⁰ Див. J. Klugman п. Вказ. робота, т. 2, стор. 119; П. В. Гурович. Всеобщая стачка в Англии 1926 года, стор. 121. Після припинення загального страйку компартія виступила за збереження рад дії та страйкових комітетів. (The Eight Congress of the Communist Party of Gt. Britain. On October 16 and 17, 1926. London, 1927, стор. 9).

³¹ Международная солидарность трудящихся..., стор. 209, док. 126.

³² Там же, стор. 222; «Правда», 5, 8 травня, 15 червня 1926 р.

³³ История Чехословакии, т. III. Изд-во АН СССР, М., 1960, стор. 161.

³⁴ Коммунистический Интернационал перед VI Всемирным конгрессом. Обзор деятельности ИККИ и секций Коминтерна между V и VI конгрессами. Госиздат, М.—Л., 1928, стор. 151.

³⁵ «Правда», 7 травня 1926 р.

³⁶ Боян Григоров. В името на пролетарския интернационализъм. 1925—1929. София, 1964, стор. 93—94.

³⁷ Международная солидарность трудящихся..., стор. 217, док. 133.

³⁸ К конфликту в английской угольной промышленности. Из воззвания ИККИ от 23 апреля 1926 г. — «Правда», 30 квітня 1926 р.

³⁹ Поддержите английских горняков. Призыв ИККИ от 24 мая 1926 г. — «Правда», 27 травня 1926 р.

⁴⁰ Стачка горняков в опасности. Воззвание ИККИ от 25 июня 1926 г. — «Правда», 26 червня 1926 р.

⁴¹ Всем примыкающим к Профинтерну организациям. Обращение Исполбюро Профинтерна от 4 мая 1926 г. — «Красный Интернационал профсоюзов», 1926, № 5 (64), стор. 726.

⁴² Ко всем примыкающим к Профинтерну организациям. Обращение Исполбюро Профинтерна от 7 мая 1926 г. — «Красный Интернационал профсоюзов», 1926, № 5 (64), стор. 726.

⁴³ «Правда», 12 травня 1926 р.

⁴⁴ На помощь горнорабочим Англии! Обращение Исполбюро Профинтерна от 24 мая 1926 г. — «Красный Интернационал профсоюзов», 1926, № 6 (65), стор. 860.

4 305 650 крб. — англійськими трудящими, 500 000 крб. — гірниками інших країн. Амстердамський інтернаціонал профспілок передав у фонд допомоги лише 591 440 крб.⁴⁵ За даними Джеймса Клугмана, на 2 вересня англійські гірники одержали 889 500 фунтів стерлінгів, з них 38 тис. — від Генради тред-юніонів, а на 22 жовтня — вже 1 600 000 фунтів стерлінгів, з них 68 тис. — від Генради⁴⁶.

Все це говорить про те, що найзначніша за розміром матеріальна допомога йшла від радянських трудящих, від революційних робітників усього світу, що примикали до Профінтерну. Амстердамський інтернаціонал надав англійським гірникам допомогу в мізерних розмірах. Сума, внесена цією організацією, становила 3,5% надходжень у фонд допомоги. При цьому треба зазначити, що реформісти володіли «...апаратом і коштами, які в десятки раз перевищували апарат і кошти компартії»⁴⁷.

Успіх страйку англійських шахтарів особливо залежав від робітничих організацій інших країн, зусилля яких були направлені на припинення ввозу вугілля в Англію з країн Західної Європи, Америки, Японії. Робітникам цих країн у першу чергу адресувався заклик Виконкому Комінтерну: «Жодного пуду вугілля чи нафти під час страйку в англійські гавані або в інші порти, звідки вугілля і нафта змогли б попасти в Англію»⁴⁸.

Компартії та революційні профсоюзи розгорнули боротьбу за здійснення ембарго на ввіз вугілля в Англію. Компартія Великобританії сконцентрувала свої зусилля на кампанії ембарго, яка, поряд з фінансовою допомогою шахтарям, була головним практичним лозунгом партії під час страйку гірників⁴⁹, що не був реалізований тільки через відкритий саботаж Генради тред-юніонів.

Компартія Німеччини вимагала припинити на весь час англійської забастовки вивіз вугілля та вугільні поставки по репараціях⁵⁰. На початку серпня Васер-Кантський окружний комітет Компартії Німеччини звернувся до гамбурзьких портових робітників із закликом «не вантажити жодного куска вугілля в Англію і для Англії, створювати для нагляду контрольні комітети»⁵¹. Портові робітники Гамбурга, моряки і докери перевіряли судна, які заходили у гавань.

⁴⁵ Н. Матковский. Краткий очерк профсоюзного движения в Англии. Профиздат, М., 1954, стор. 52.

⁴⁶ J. Klugmann. History of the Communist Party of Great Britain. Vol. 2, стор. 242, 245.

⁴⁷ Ленцнер. О некоторых уроках «английской кампании». — «Коммунистический Интернационал», 1926, № 13 (71), стор. 42.

⁴⁸ Трудящиеся всего мира. Обращение ИККИ от 4 мая 1926 г. — «Правда», 5 травня 1926 р.

⁴⁹ The Eight Congress of the Communist Party of Gt. Britain, стор. 11.

⁵⁰ «Международное рабочее движение», 1926, № 20 (61), стор. 11.

⁵¹ Международная солидарность трудящихся..., стор. 221—224, док. 136.

Міжнаціональне об'єднання профспілок (революційне) в Чехословаччині оголосило «всякий експорт вугілля з Чехословаччини під час забастовки англійських шахтарів штрейкбрехерством» і наказало «своїм членам на місцях вступити в контрольні профспілкові комісії на прикордонних станціях, а в випадку недопущення — організувати свої комісії для контролю вугілля, що проходить через станції»⁵².

У Франції федерація портових робітників та докерів заборонила навантаження англійських суден⁵³. ЦК комітету дії вирішив організувати у всіх портових містах та великих залізничних центрах місцеві комітети дії за участю реформістських та автономних (синдикалістських) профспілок⁵⁴. Такі комітети були створені у головних портах Ла-Маншу і Атлантичного узбережжя⁵⁵. 27 липня портові робітники Руана не допустили навантаження вугілля на восьми англійських кораблях⁵⁶. Такої ж тактики дотримувалися робітники Бельгії, Голландії, Польщі, Іспанії, США, Мексики.

Інакше повели себе реформісти. Вони повсюду саботували та зривали рух солідарності. Так, виконком реформістського Інтернаціоналу гірників, від якого значною мірою залежало ембарго на ввіз вугілля в Англію, на засіданні 16—17 квітня в Брюсселі заявив про готовність «на випадок необхідності вжити заходи, необхідні для того, щоб перешкодити ввезенню вугілля у Великобританію з-за кордону»⁵⁷. Це рішення так і залишилося невиконаним, хоча до нього виконком неодноразово повертався на своїх наступних засіданнях, постійно констатуючи, що брюссельські рішення «суворо виконуються»⁵⁸. Кращим доказом їх «виконання» служить той факт, що за період страйку гірників в Англію було ввезено 11 млн. тонн штрейкбрехерського вугілля⁵⁹.

Кампанія за ембарго на ввіз вугілля в Англію проходила одночасно з боротьбою проти збільшення видобутку вугілля в інших капіталістичних країнах. ЦК Компартії Чехословаччини та центральне правління революційних профспілок переконували шахтарів Кладненського вугільного басейну не збільшувати

⁵² «Правда», 12 травня 1926 р.

⁵³ Там же.

⁵⁴ «Правда», 2 червня 1926 р.

⁵⁵ «Правда», 17 червня 1926 р.

⁵⁶ «Правда», 29 липня 1926 р.

⁵⁷ А. Лозовский. Амстердам, Профинтерн и кризис в английской горной промышленности. — «Красный Интернационал профсоюзов», 1926, № 5 (64), стор. 607; Див. також «Правда», 18 квітня 1926 р.

⁵⁸ Г. Слуцкий. Брюссель — Остенде. — «Международное рабочее движение», 1926, № 20 (61), стор. 10.

⁵⁹ Пути мировой революции. VII расширенный пленум ИККИ. Стенографический отчет, т. I, стор. 569.

кількості змін під час страйку англійських робітників⁶⁰. Такі ж заходи вживали компартії інших країн — Польщі, Германії, Франції, Бельгії.

Компартії та революційні профспілки постійно залучали широкі маси трудящих до руху солідарності. У Франції комітет пильності організував ряд виступів у портах Кале, Булоні, Дюнкірхіні, Руані, Гаврі, Бордо. У страйках солідарності з англійськими шахтарями брало участь 100 тис. французьких гірників⁶¹, у США бастували моряки Нью-Йорка⁶², в Норвегії — робітники порту Берген⁶³.

Праві лідери Амстердамського інтернаціоналу профспілок, реформісти всіх країн ніколи не розглядали міжнародну забастовку, страйки солідарності як зброю робітничого класу. Ось чому заява виконкому Інтернаціоналу гірників від 16 квітня про те, що в разі потреби буде організовано міжнародну забастовку, а виконком стане міжнародним страйковим комітетом⁶⁴, так і залишилася на папері. Коли Британська федерація гірників висунула вимогу, щоб виконком проголосив міжнародну забастовку солідарності, останній відповів, що «більшість національних організацій, які примикають до федерації, не має можливості задовольнити це прохання»⁶⁵.

Таким чином, форми солідарності міжнародного пролетаріату з англійським робітничим класом в 1926 р. розроблялися Комінтерном та компартіями у процесі гострої боротьби з міжнародним реформізмом за надання реальної допомоги робітничому класу Англії. Ця боротьба показала, що Комінтерн був справжнім натхненником руху міжнародної солідарності, які він організував на основі тактики єдиного фронту на противагу тактиці і політиці класового співробітництва з буржуазією, якої дотримувалися реформісти усіх країн.

З вини реформістських лідерів не вдалося досягти єдності робітничого класу. Пряма їх зрада послабляла рух солідарності міжнародного пролетаріату, що було однією з основних причин поразки англійського робітничого класу. Міжнародний пролетаріат на власному досвіді ще раз переконався у необхідності послідовно здійснювати принципи пролетарського інтернаціоналізму, який є запорукою перемог робітничого класу.

⁶⁰ Пути мировой революции. VII расширенный пленум ИККИ. Стенографический отчет, т. 1, стор. 505.

⁶¹ Там же, стор. 516.

⁶² «Правда», 12 травня 1926 р.

⁶³ «Правда», 11 травня 1926 р.

⁶⁴ А. Лозовский. Амстердам, Профинтерн и кризис в английской горной промышленности. — «Красный Интернационал профсоюзов», 1926, № 5 (64), стор. 607.

⁶⁵ Резолюция Интернационала горняков от 1 сентября 1926 г. В ст. А. Лозовский. Заметки профессионалиста. — «Коммунистический Интернационал», 1926, № 6 (64), стор. 36.

су⁶⁶. Для цього треба розгромити опортунізм у міжнародному робітничому русі, без чого неможлива перемога над капіталізмом⁶⁷

БОРОТЬБА КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ УКРАЇНИ ЗА ПІДВИЩЕННЯ КУЛЬТУРНО-ТЕХНІЧНОГО РІВНЯ ЖІНОК (1926—1929 рр.)

З. В. Мацина

Комуністична партія України надавала великого значення роботі по залученню жінок республіки в громадське виробництво. IX з'їзд КП(б)У, накресливши конкретні заходи індустріалізації, визнав за необхідне посилити цю сторону діяльності, відшукуючи різноманітні форми¹. Одним з основних методів широкого залучення жінок у найважливіші галузі промисловості було підвищення їх культурно-технічного рівня.

Зростання кваліфікації трудящих жінок мало величезне соціально-політичне значення. Воно диктувалося в першу чергу інтересами будівництва соціалізму. Індустріалізація країни вимагала значної кількості кваліфікованої робочої сили. Підготовка кваліфікованих жіночих кадрів була одним із джерел задоволення цієї потреби. Тільки оволодівши науково-технічними знаннями, трудівниці могли успішно боротися за підвищення продуктивності праці, за поліпшення якості, зниження собівартості продукції, за дальший розвиток технічного прогресу. Крім того, без подолання культурно-технічної відсталості жінок неможливо досягти фактичної рівності їх з чоловіками. Лише засвоївши виробничі навички, оволодівши загальними і технічними знаннями, жінки могли повною мірою використати право на працю, обираючи любую професію, одержуючи однакову з чоловіками оплату, посідаючи будь-яку керівну посаду на виробництві. Підвищення кваліфікації робітниць було необхідно також для поліпшення санітарно-гігієнічних умов їх праці, оскільки некваліфікована праця в основному вимагала великих фізичних зусиль, перевантаження організму, що могло порушити функції материнства. Поширення загальноосвітніх і технічних знань було важливе ще й у тому розумінні, що сприяло усуненню нерівномірності розміщення жіночої праці, яке раніше склалося в промисловому виробництві. В свою чергу, зростання жіночої праці в основних галузях промисловості підвищувало її громадське

⁶⁶ До 100-річчя з дня народження В. І. Леніна. Тези ЦК КПРС. Політвидав України, Київ, 1970, стор. 42.

⁶⁷ Тезиси ИККИ об уроках английской забастовки, принятые Президиумом ИККИ 8 июня 1926 г. — «Правда», 9 червня 1926 р.

¹ Комуністична партія України в резолюціях..., 1958, стор. 276.

значення. І, нарешті, загальноосвітнє і професійно-технічне навчання жінок стало основною формою боротьби з жіночим безробіттям.

Кваліфікаційний рівень робітниць на Україні до початку індустріалізації був ще вкрай низьким, підготовка їх провадилася поступово. Жіноча праця використовувалася в основному на малокваліфікованій або некваліфікованій роботі.

Перед Комуністичною партією з усією гостротою постало завдання підвищити культурно-технічний рівень жінок. У рішеннях з'їздів і конференцій ВКП(б) та КП(б)У загострювалась увага партійних, громадських організацій і державних органів до питань підготовки кваліфікованих жіночих кадрів і визначався основний напрямок цієї роботи. IX з'їзд КП(б)У, обговорюючи проблеми господарського будівництва, підкреслював, що виконання важливих завдань індустріалізації потребує глибокої виробничої підготовки, зокрема підвищення кваліфікації працюючих жінок².

Основні шляхи розв'язання цієї проблеми були накреслені в постановах ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У. У першу чергу намічалось розширення виробничого навчання жінок у тих галузях, які відчували гостру потребу в кваліфікованій робочій силі. У кожній галузі встановлювався процент прийому жінок по всіх формах профтехнічного навчання. Постанови підкреслювали необхідність перекваліфікації безробітних жінок.

Повсякденне керівництво і контроль здійснювали Центральний комітет та жінвідділ ЦК КП(б)У. Оргбюро ЦК КП(б)У на початку 1926 р., враховуючи перспективи розвитку народного господарства, запропонувало профспілкам зосередити основну увагу на підвищенні технічних та професійних знань робітниць³, для цього використовувати ті форми виробничого навчання, які уже склалися на той час, — індивідуальне та бригадне навчання, школи ФЗУ, курси тощо, значно збільшивши кількість місць для дівчат.

Виконуючи постанови партії, радянські, державні органи й професійні організації розгорнули активну діяльність. На початку 1926 р. при Наркоматі праці УРСР була створена Центральна комісія по підготовці та поповненню кваліфікованою робочою силою народного господарства України⁴. У складі цієї комісії була виділена оперативна підкомісія щодо розробки заходів у галузі кваліфікації жіночої праці на виробництві, головою її призначили М. Кустелян. Комісія, вивчаючи матеріали про наявність кваліфікованої жіночої робочої сили на вироб-

² КП України в резолюціях..., К., 1958, стор. 289.

³ «Бюллетень ЦК и ЦКК КП(б)У», 1925 р., № 26, стор. 73; «Известия ЦК КП(б)У», 1926 р., № 6/7, стор. 47; Центральний державний архів Жовтневої революції УРСР (далі ЦДАЖР), ф. 2623, оп. 2, спр. 170, арк. 105.

⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 2623, оп. 2, спр. 169, арк. 288.

ництві, про перспективи її підготовки, виробила конкретні рекомендації. Так, у 1926 р. проведено облік дівчат, які навчалися в школах ФЗУ по великих трестах України. На підприємствах сільськогосподарського машинобудування кількість жінок дорівнювала 4% усіх працюючих по тресту. Серед робітників, що навчалися у різних формах профтехосвіти, дівчат було надто мало — лише 10%. Крім того, до підготовки кваліфікованих робітниць на заводах ставилися по-різному. Так, на харківському заводі «Серп і молот» серед учнів дівчат було 17,5%, на однорідних з ним заводах (запорізькому «Комунар», бердянському «Первомайський») в школах ФЗУ дівчата становили 6—10%. А на таких заводах, як Одеський ім. Жовтневої революції, до ФЗУ їх зовсім не приймали.

Комісія Наркомату праці УРСР, вивчивши становище, прийшла до висновку, що за характером виробництва на заводах сільськогосподарського машинобудування можна ширше використовувати жіночу працю. Розглянувши питання на розширеному засіданні (21 квітня 1926 р.), комісія НКП постановила: «...Враховуючи однорідність характеру виробництва заводів «Червоний прогрес», «Первомайський», «Комунар», «Серп і молот», встановити для них 20% орієнтовного прийому дівчат до ФЗУ; для заводів «Червона зірка» (Миколаїв) і Жовтневої революції (Одеса) — 10%, а по інших формах навчання (на курсах перекваліфікації і підвищення кваліфікації) процент жінок повинен відповідати питомій вазі їх на даному підприємстві»⁵.

26 травня 1926 р. комісія НКП обговорила перспективи використання та підготовки кваліфікованих жіночих кадрів у сталеплавильній промисловості України і вказала на можливість використання жіночої праці на підприємствах галузі. З цією метою передбачалося на Макіївському, Маріупольському заводах збільшити підготовку кваліфікованих робітниць — довести їх кількість у ФЗУ до 15%. На Донецькому, Дніпропетровському заводах передбачалося процент профтехнічного навчання дівчат довести до відповідного рівня жінок, які працювали на підприємствах⁶.

Матеріальне забезпечення жінок, які вчилися, також сприяло залученню великої їх кількості до учбових закладів. При розподілі стипендіального фонду в вузах при різних загальних умовах перевагу віддавали жінкам. Впроваджувались також заходи по полегшенню побутового становища студенток. Одним із них було розширення мережі дитячих садків та ясел для дітей жінок, що вчать. До дитячих закладів, які обслуговували все населення, діти студенток приймалися у першу чергу поряд з дітьми робітниць. До 1927 р. у великих містах України було

⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 2623, оп. 2, спр. 169, арк. 342, 343.

⁶ Там же, арк. 344.

вже декілька десятків дитячих закладів, що обслуговували матерів-студенток: у Києві — 58, у Харкові — 28, в Одесі — 20, у Дніпропетровську — 15. На підставі постанови Президії ВУЦВК (від 16 березня 1927 р.) Наркомат освіти України виділив із свого бюджету додатково 25 тис. крб. на дитячі ясла та садки у тих округах, де їх ще не було, й на розширення мережі дошкільних установ у промислових центрах. На 1928—1929 рр. намічалось будівництво ще 200 дитсадків та ясел⁷.

У результаті значної роботи партії, державних, профспілкових та громадських установ по широкому залученню жінок до інститутів, технікумів, шкіл фабрично-заводського учнівства, до професійно-технічних курсів кількість кваліфікованих жіночих кадрів неухильно збільшувалася. Десятки тисяч українських жінок здобували вищу освіту. В 1924/25 навчальному році в інститутах України налічувалося 8627 жінок. На початок 1930 р. кількість їх збільшилась до 9320. Взагалі за 1925—1929 рр. дипломи про вищу освіту одержали майже 7 тисяч жінок⁸. Високу кваліфікацію жінки здобували на робітфаках, які за 1924—1926 рр. випустили 5638 кваліфікованих робітниць⁹.

Найбільш масовими формами підготовки кваліфікованих кадрів із молоді були школи професійно-технічного та фабрично-заводського учнівства. Значна кількість жінок навчалася у професійно-технічних школах. Профшколи займалися підготовкою молодшого технічного персоналу та робітників вищої кваліфікації, найбільш здібні учні готувалися до вступу у вузи. У цих школах дівчата становили понад третину всіх учнів. З 1924/25 до 1928/29 рр. кількість їх збільшилась з 33,3 до 36,4%. Ще яскравіше цей процес відбито у абсолютних цифрах. Якщо у 1924/25 р. у профшколах навчалось 12 708 дівчат, то у 1928/29 р. у два рази більше — 26 862. За цей період взагалі у школах профосвіти здобули кваліфікацію з різних спеціальностей 102 772 жінки¹⁰.

Школи ФЗУ готували висококваліфіковану робочу силу для різних галузей виробництва. Учні набували кваліфікацію не нижче шостого розряду, а, стаючи на роботу, швидко могли перейти до сьомого—дев'ятого розрядів. Такий рівень давав достатньо знань для того, щоб після деякої практики особи, які закінчили ФЗУ, могли стати бригадирами, помічниками майстрів, інструкторами, старшими десятниками. Навчання тривало (залежно від профілю виробництва) від півтора до двох років. Учні одержували стипендію (30—36 крб.), забезпечувалися гур-

⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 4, спр. 589, арк. 51.

⁸ Жіноча праця на Україні. Статистичний довідник. Харків, 1930, стор. 76, 78.

⁹ Там же.

¹⁰ «Коммунарка Украины», 1926, № 15, стор. 16; ЦДАЖР УРСР, ф. 2623, оп. 2, спр. 169, арк. 312, 313.

тожитками. У ФЗУ учні не тільки опановували професійні навички, але й вивчали математику, фізику, хімію, історію.

На підставі рішень Комуністичної партії, Всеукраїнської Ради професійних спілок, ВРНГ та Наркомату праці УРСР при комплектації ФЗУ встановлювали процент місць для дівчат. Партійні організації, контролюючи виконання цих рішень, періодично переглядали процент броні для дівчат у бік збільшення. Внаслідок такої політики у 1924/25 рр. кількість їх дорівнювала 12%, тобто трохи більше двох тисяч осіб. У 1925/26 р. до шкіл ФЗУ було прийнято 3781 дівчину, що становило 16,4% всього складу учнів, 1926/27 р. — вже 20,2% (5107). Але в наступні два роки відзначалося (на 500—600 чол.) зменшення кількості дівчат у школах ФЗУ, знизилася й відносна їх частина до 18,9—18,5%. З одного боку, це можна пояснити загальним скороченням контингенту учнів за 1927/28 р. (1927 р. — 25 281, 1928 — 24 645 осіб)¹¹. По-друге, в цей період для важкої промисловості потрібні були ковалі, ливарники, котельники. Школи ФЗУ збільшили підготовку робітників цих професій. Школи гірничо-промислового учнівства перейшли головним чином до підготовки кадрів для роботи безпосередньо у шахтах¹². Це все професії, на яких жіночий труд не використовувався, тому що вони шкідливі для жіночого організму.

Була й інша причина. Існувала ще стара тенденція переважання жіночої праці у галузях легкої промисловості. Система підготовки кадрів продовжувала цю тенденцію. Тому дівчата становили основну масу учнів у виробничих школах таких галузей, як текстильна, швейна, харчова, тютюнова. Але вказані факти деякого зниження проценту дівчат у школах ФЗУ мали тимчасовий характер. Політика партії спрямовувалася на розширення підготовки кваліфікованих жіночих кадрів. За п'ять років (1924/25—1928/29 рр.) школи ФЗУ випустили 18 370 кваліфікованих робітниць. Крім того, створені в 1927 р. на підприємствах учбові майстерні профосвіти до 1930 р. дали додатково освіти 1719 дівчатам¹³.

У загальну систему заходів включалися курси, що діяли на підприємствах. Робітники (починаючи з 18 років) мали тут підвищувати свою кваліфікацію або набувати нової. Заняття проводилися кілька разів на тиждень у вільний від роботи час по три години на день. Крім виробничого навчання слухачі курсів опановували обов'язковий для всіх мінімум теоретичних знань¹⁴. Це не тільки підвищувало рівень кваліфікації трудів-

¹¹ Жіноча праця на Україні, стор. 78.

¹² ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 4, спр. 593, арк. 4; «Коммунарка Украины», 1926, № 11, стор. 10.

¹³ «Жіноча праця на Україні», стор. 78.

¹⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 2633, оп. 2, спр. 169, арк. 295—300.

ників, але й допомагало ліквідувати загальну технічну неписьменність десятків тисяч робітників.

Партійні організації, виконуючи рішення ЦК КП(б)У, наполегливо добивалися все більшого залучення жінок до цієї форми навчання. Курси, наприклад, працювали при Центральному інституті праці в Харкові. В 1928 р. на курсах будівельників було підготовлено 214 робітниць — альфрейників, мулярів та інших професій¹⁵. Такі шестимісячні курси при школі «Метал» в Одесі готували кваліфікованих робітників для металургійної промисловості. В 1926 р. на цих курсах навчалася 50 жінок. На Харківському електромеханічному заводі працювали вечірні чотиримісячні курси для ліквідації технічної неписьменності. Там під керівництвом досвідчених інженерів слухачі вивчали математику, креслення і інші предмети. На цьому ж заводі працювала школа майстрів. І на курсах, і в школі серед слухачів були й робітниці заводу¹⁶. На Харківській панчішній фабриці ім. Кутузова робітниці у вихідні дні відвідували курси по вивченню технічного устаткування фабрики, де підвищували свою кваліфікацію, знайомилися з машинами, на яких працювали, щоб мати можливість швидко усувати неполадки в роботі.

Загальне число жінок, які вчилися на профтехкурсах, рік у рік збільшувалося. З 1924/25 по 1928/29 р. вдвічі підвищилася кількість робітниць, які навчалися на довгострокових курсах (з 11 260 до 26 097 жінок). За цей же період зросло число слухачів-жінок короткострокових профкурсів (з 4493 до 18 887 чоловік). В цілому за п'ятирічку на профкурсах набули кваліфікацію 53 172 трудівниці¹⁷.

З метою підготовки кваліфікованої робочої сили у короткий строк і без відриву від виробництва практикувалося індивідуальне і бригадне учнівство. Способи такого навчання були різноманітні. В одних випадках на виробництві створювалися учнівські бригади під керівництвом досвідчених майстрів, в інших — у виробничу бригаду приймали декілька учнів і ставили їх на роботу поряд з кращими робітниками. Часто практикувалось також індивідуальне прикріплення учнів до висококваліфікованих робітників. Учням від 14 до 18 років надавалася можливість теоретичного навчання протягом двох робочих годин в професійно-технічних школах або в ФЗУ. В бригадному учнівстві співвідношення чоловічої і жіночої праці, як правило, відповідало співвідношенню їх праці на даному виробництві.

Індивідуальне навчання жінок на виробництві здійснювалося також методом висунення їх на більш кваліфіковану роботу. На багатьох великих підприємствах республіки з успіхом працю-

¹⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 4, спр. 593, арк. 82 (аб).

¹⁶ «Коммунарка Украины», 1926, № 15, стор. 19, 20.

¹⁷ «Жіноча праця на Україні», стор. 78.

вали жінки-висуванки. На харківському заводі «Сerp і молот» у 1926 р. із 142 робітниць 87 працювали за верстатами в болто-нарізному, токарних цехах, на механічному складанні борін¹⁸. В цьому ж році по Харківському професійному союзу металістів були висунуті на більш кваліфіковану роботу 280 жінок¹⁹. На Луганському паровозобудівному заводі 19 робітниць працювали машиністами парових машин, багато трудівниць успішно виконували норми на болтонарізних, токарних і фрезерних верстатах²⁰. У місті Миколаєві до 8 березня 1929 р. на більш кваліфіковану роботу було переведено 338 робітниць²¹.

Підвищення культурно-технічного рівня відбувалось і по лінії навчання безробітних жінок. Характерно, що підвищення кваліфікаційного рівня трудящих на 1929 р. стало основною формою боротьби з безробіттям. Так, із бюджету Комітету боротьби з безробіттям (16,67 млн. крб.) в 1929/30 р. 78%, тобто понад 13 млн. крб., було виділено на навчання безробітних, з цих 13 млн. — 30% на перекваліфікацію і докваліфікацію жінок²². В результаті тільки в 1929/30 р. серед безробітних жінок набули кваліфікації будівельників, металістів, деревообробників 8472 жінки²³.

Таким чином, в результаті застосування багатосторонніх форм і методів підвищення культурно-технічного рівня жінок в 1926—1929 рр. проблема ця була в основному розв'язана. Робота Комуністичної партії щодо підготовки кваліфікованих жіночих кадрів забезпечила один з важливих факторів соціалістичної індустріалізації та культурної революції в країні Рад.

З ІСТОРІЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПАРТІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНИ ПО ПІДГОТОВЦІ ІНЖЕНЕРНО-ТЕХНІЧНИХ КАДРІВ ДЛЯ ПРОМИСЛОВОСТІ УРСР (1926—1929 рр.)

В. М. Ренко

Однією з найважливіших для соціалістичного будівництва проблем було забезпечення органів управління, всіх галузей народного господарства спеціалістами. В. І. Ленін надавав великого значення цьому питанню, вважаючи, що «без керівництва

¹⁸ «Коммунарка Украины», 1926, № 15, стор. 3.

¹⁹ Там же, стор. 16.

²⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 2623, оп. 2, спр. 170, арк. 176.

²¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 4, спр. 53, арк. 20.

²² ЦДАЖР УРСР, ф. 2623, оп. 5, спр. 3525, арк. 16.

²³ Там же, арк. 24.

спеціалістів різних галузей знання, техніки, досвіду, перехід до соціалізму неможливий...»¹.

Проблема кадрів ускладнювалася нестачею кваліфікованих спеціалістів, їх відсталістю від світової науки і техніки, невеликою кількістю вищих та середніх учбових закладів у країні, неписьменністю та малописьменністю населення, а також ворожістю частини старих спеціалістів, опором капіталістичних елементів, підривною діяльністю опортуністичних та націоналістичних груп.

У період індустріалізації перед партією ще гостріше постало питання підготовки спеціалістів для народного господарства. Виконуючи настанови В. І. Леніна, ВКП(б) в рішеннях XIV та XV з'їздів партії, XV та XVI конференцій, пленумів ЦК накреслила основні завдання підготовки кадрів у вузах і технікумах. Ці ж питання обговорювалися на IX та X з'їздах, конференціях та пленумах ЦК КП(б)У. Зокрема, IX з'їзд КП(б)У відмічав: «Зростання всіх галузей господарства виявило гостру потребу всемірного прискорення підготовки спеціалістів у всіх галузях господарства: інженерів, адміністраторів, агрономів, економістів і т. ін.»².

Партія звертала увагу в першу чергу на зміну класового складу студентів, збільшення серед них комуністів. У 1918 р. за підписом В. І. Леніна було видано Декрет РНК про прийом до вищої школи, який увів безплатне навчання і скасував обмеження для вихідців з робітників і селян. XIII з'їзд РКП(б) вказував, що оскільки з вузів «безпосередньо виходять нові командуючі кадри, комуністичність їх повинна бути забезпечена, поперше, політикою їх оробітнення, по-друге... посиленням процента комуністів»³.

На Україні перед вищою школою також стояло завдання її пролетаризації. На початку 1925 р. в республіці налічувалося чотири індустріально-технічних інститути, в яких навчалася 5395 студентів, з них робітників або їх дітей було 26,9%, селян — 8,1%, службовців — 46,8%; 19,2% становили інші соціальні групи. Соціальний склад індустріально-технічних технікумів був дещо кращим. На ту ж дату у 43 технікумах навчалосся понад 7 тис. чол., з них робітників або їх дітей — 52,7%, селян — 10,5%, службовців — 24,3%, представників інших соціальних груп — 12,5%⁴.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 215.

² Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій. К., 1958, стор. 282.

³ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. II, К., 1954, стор. 74.

⁴ Народна освіта України на 1 січня 1925 р. Установи професійної та політичної освіти. Вид-во ЦСУ УРСР, Харків, 1925, стор. 49. Примітка: На Україні технікуми до 1930 р. вважалися вищими учбовими закладами.

Найважливішу роль у поліпшенні соціального складу студентів і збільшенні процента комуністів серед них відіграли робітничі факультети. В УРСР в січні 1925 р. налічувалося 13 індустріальних робітфаків. За даними обстеження (яке охопило 84,6%) тут навчалось 76,1% робітників, 12,1% селян, 4,7% червоноармійців, 7,1% становили службовці, кустарі та інші соціальні групи⁵. Робітфаки на цей час стали основним джерелом поповнення технічних вузів робітниками і селянами. З 967 чоловік, прийнятих до інститутів у 1926 р., освіту на робітфаках одержали 54,6%, в профшколах — 22,4%, в старій середній школі — 10%, в трудшколах — 5,10% і т. д.⁶ ЦК ВКП(б), визнаючи роль робітфаків, відмічав, що вони успішно справилися із завданням пролетаризації вузів і ряд років будуть основним каналом для просування у вузи робітників і селян та членів партії⁷.

Виконуючи директиви партії, місцеві партійні організації забезпечували збільшення слухачів на робітфаках, відкривали нові заклади. Так, бюро Харківського окружного КП(б)У в червні 1927 р. прийняло рішення поновити прийом на робітфак при Харківському інституті народного господарства до першого і старших курсів⁸.

Після розкриття шкідницької групи старих спеціалістів у Донбасі квітневий (1928 р.) об'єднаний Пленум ЦК і ЦКК ВКП(б) поставив завдання готувати технічні кадри переважно з робітників. Липневий (1928 р.) Пленум ЦК ВКП(б), ставлячи завдання збільшити робітниче ядро у втузах та технікумах, ухвалив: «Протягом найближчих двох років залучити до робітфаків (денних) понад наявний контингент не менш як 3 тис. робітників. Значно розширити мережу вечірніх робітфаків, забезпечивши в їх складі максимальний процент робітників з виробництва»⁹ і довести в 1928 р. до 65% робітників загального прийому до втузів.

Керуючись вказівками ЦК ВКП(б), Політбюро ЦК КП(б)У в серпні 1928 р. затвердило «Практичні заходи по підготовці червоних фахівців»¹⁰, в яких вимагало надалі підвищити кількість робітників у втузах і вже в 1928 р. довести її по інститутах до 75%, по технікумах — до 60%. НКО УРСР було за-

⁵ Народна освіта України на 1 січня 1925 р. Установи професійної та політичної освіти. Вид-во ЦСУ УРСР, Харків, 1925, стор. 49.

Примітка. На Україні технікуми до 1930 р. вважалися вищими навчальними закладами.

⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 6, од. зб. 226, арк. 81.

⁷ Рішення партії і правительства по хозяйственным вопросам. В 5-томах. 1917—1967 гг. Сборник документов за 50 лет, т. I, 1917—1928 гг. Политиздат, 1967, стор. 652.

⁸ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 5, оп. 1, од. зб. 17, арк. 233.

⁹ КППС в резолюціях і рішеннях, ч. II, стор. 485.

¹⁰ ПАПП ЦК КП України, ф. 1, оп. 145-а, од. зб. 100, арк. 61.

пропоновано збільшити денні робітфаки при вузах індустріальної освіти і одночасно поширити мережу вечірніх робітфаків і вжити заходів до зростання в них процента робітників з виробництва.

Листопадовий (1929 р.) Пленум ЦК ВКП(б), перевіrivши виконання рішень липневого Пленуму і відзначивши збільшення робітничого ядра у вузах за 1928—1929 рр., ухвалив довести процент робітничого ядра серед загального прийому не менш як до 70%, реорганізувати робітфаки за принципом спеціалізації і цільового їх призначення. На індустріально-технічні робітфаки, вказував пленум, слід приймати 90% робітників і робітниць, а також збільшити загальне число їх слухачів відповідно до п'ятирічного плану комплектування вузів¹¹.

Партійні організації, органи профосвіти разом з господарськими органами провели значну роботу і добилися деяких успіхів, зокрема розширення мережі робітфаків, збільшення кількості слухачів, поліпшення соціального їх складу. Про розвиток робітничих індустріально-технічних факультетів говорять дані табл. 1.

Таблиця 1¹²

Зростання індустріально-технічних робітфаків і учнів у них за 1926—1930 рр. (на початку року)

Показники	1926 р.	1929 р.	1930 р.
Кількість робітфаків	12	29	42
Кількість учнів у них	3558	5864	9079
Прийнято на робітфаки	835	4580	24050
Закінчили	—	765	1761

Як бачимо, у 1930 р. проти 1926 р. мережа цих закладів зросла в 3,5 раза, а учнів у них у 2,6 раза. Значно поліпшився і склад робітфаківців. Наприкінці 1929 р. робітники становили 86,1%, селяни — 5,8%, службовці — 6% і представники інших соціальних груп — 2,1%. Членів і кандидатів партії було 37%, комсомольців — 37,2%¹³.

Разом з тим КП(б) України здійснювала лінію на збільшення робітничо-селянського прошарку у професійно-технічних школах. Учні забезпечувалися стипендіями, гуртожитками, для них організовували підготовчі курси. Заходи партії привели до значної зміни соціального складу учнів. У 1929/30 р. робітників і селян тут навчалось 57,6% проти 42,7% в 1925 році¹⁴.

¹¹ КІРС в резолюціях і рішеннях, ч. II, стор. 594.

¹² Народне господарство УРСР. Статистичний довідник. Держвидав, К., 1935, стор. 580, 583. ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 6, од. зб. 116, арк. 92.

¹³ Народна освіта України. Установи професійної освіти на 1 листопада 1928 р., Харків, 1931, стор. 63.

¹⁴ Там же; Народна освіта України на 1 січня 1925 р., стор. 49.

Однак робітфаки і профтехшколи не забезпечували повністю завдань, накреслених листопадним (1929 р.) Пленумом ЦК. Випуски з робітфаків у ці роки були ще незначними, а більша частина учнів з профтехшкіл йшла працювати на підприємства. Ось чому важливого значення у залученні передових робітників і селян до вищих закладів набули підготовчі загальноосвітні курси до вузів. У січні 1928 р. Політбюро ЦК КП(б)У пропонувало Наркомосу УРСР при новому наборі забезпечити максимальну можливість вступу до учбових закладів робітничої молоді і ухвалило ширше розгорнути мережу підготовчих курсів і груп¹⁵. Липневий (1928 р.) Пленум ЦК ВКП(б) поставив завдання: «Для підготовки до вступу у втузи робітників та їх дітей організувати при втузах курси»¹⁶. В тому ж місяці Політбюро ЦК КП(б)У, розглядаючи практичні заходи по підготовці спеціалістів, пропонувало НКО і профспілкам організувати курси як міжзаводські, так і на підприємствах, а також зміцнити і поліпшити роботу існуючих курсів¹⁷.

Керуючись цими документами, партійні, профспілкові, господарчі органи, вищі учбові заклади, органи профосвіти розгорнули роботу по виконанню накреслених завдань. Так, секретаріат Луганського окружного партії 5 лютого 1929 р., розглянувши питання, ухвалив: «З метою здійснення рішень квітневого та липневого пленумів ЦК ВКП(б) про підготовку робочих до вступу до вузів вважати необхідним організацію підготовчих курсів в округу»¹⁸. Окрпартком запропонував фракціям профспілок разом з господарчими організаціями виділити для цього необхідні кошти, а профосу асигнувати 4000 крб. Однак робота ця розгорнулася ще не досить. Тому листопадовий (1929 р.) Пленум ЦК ВКП(б) запропонував фракції ВЦРПС організувати систематичну загальноосвітню підготовку робітників-комуністів і безпартійних на кошти профспілок і, зокрема, у 1929/30 р. підготувати до втузів 3 тис. кваліфікованих робітників. ЦК ВЛКСМ зобов'язали щороку підготовляти у втузи і технікуми до 5 тис. молоді¹⁹. У 1929/30 р. таких курсів вже було чимало. Так, у Сталінському округу в цьому ж році на них навчалося понад 800 чол.²⁰ За неповними даними всього по Україні в кінці 1929 р. працювало 46 курсів, які охоплювали 4779 чол.²¹

Особливе значення у поліпшенні соціального стану втузів і посиленні партійного впливу в них мали парттисячі. Липневий

¹⁵ ЦАІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 145-а, од. зб. 83, арк. 11.

¹⁶ КПРС в резолюціях і рішеннях, ч. II, стор. 485.

¹⁷ ЦАІП ЦК КП(б) України, ф. 1, оп. 145-а, од. зб. 100, арк. 61.

¹⁸ Партархів Ворошиловградського обкому КП України, ф. 34, оп. 1, од. зб. 1013, арк. 27.

¹⁹ КПРС в резолюціях і рішеннях..., ч. II, стор. 594, 595.

²⁰ Державний архів Донецької області, ф. Р-2, оп. 1, од. зб. 218, арк. 34.

²¹ Народна освіта України, стор. 36.

(1928 р.) Пленум ЦК ВКП(б) ухвалив направити на навчання не менше тисячі комуністів, що пройшли школу партійної, радянської або профспілкової роботи, і практикувати цей захід щороку. Комуністична партія України, місцеві партійні організації провели велику роботу по добору у вузи членів партії. У серпні 1928 р. Політбюро КП(б)У пропонувало відрядити до вузів 300 партійців, а для забезпечення набору 1929/30 р. окрпарткоми мали висунути кандидатів і забезпечити їх необхідну підготовку²².

Спеціальні комісії окружкомів партії ретельно перевіряли і затверджували кандидатів до вузів, відібраних парторганізаціями, допомагали їм підвищити знання на підготовчих курсах, звільняли від партійних доручень. Харківський окружком КП(б)У у квітні 1929 р. затвердив 35 комуністів і 15 кандидатів, що рекомендувалися до вузів. При Харківському технологічному інституті навесні 1929 р. працювали денні підготовчі курси на 35 чоловік та вечірні на 60 чоловік для робітників, що готувались до вступу у вузи з числа «1000»²³. Секретаріат Луганського окружкому партії тільки з 15 лютого по 4 червня 1929 р. сім раз розглядав питання про кандидатів до вузів з числа «1000»²⁴.

Велика робота партійних організацій привела до збільшення партійного ядра абітурієнтів. Серед прийнятих у 1929/30 р. в індустріально-технічні інститути комуністи становили 45,6%, комсомольці — 21,1%, в денні технікуми відповідно 16,9% і 24,6%, у вечірні робітничі технікуми — 24% і 29,2%²⁵.

За вказівками партії систематично переглядався соціально-класовий склад студентів. У 1925 р. було перевірено 31 249 студентів, частина яких у попередні роки давала неправильні дані про своє походження²⁶. Колегія НКО УРСР у січні 1928 р. ухвалила, щоб керівництво вузів разом з громадськими організаціями уважно переглянуло особові справи і виключило студентів 1—2 курсів, позбавлених виборчих прав, а щодо старших курсів, то виключення погодити з ВРНГ та профспілками²⁷.

Багато уваги приділяла партія поліпшенню матеріально-побутового стану студентів. Витрати на стипендії в 1926 р. дорівнювали 29,46% бюджету профобру УРСР, і все ж кількість стипендій була недостатньою. Робітників і селян у вузах і робітфаках навчалася близько 35 тис., а стипендій виділено тільки

²² ПАІП КП України, ф. 1, оп. 145-а, од. зб. 100, арк. 61.

²³ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 5, оп. 1, од. зб. 34, арк. 224, од. зб. 30, арк. 590.

²⁴ Партархів Ворошиловградського обкому КП України, ф. 34, оп. 1, од. зб. 1013, арк. 36, 51, 60, 81, 98, 115.

²⁵ Промышленность и рабочий класс Украинской ССР в период построения фундамента социалистической экономики 1926—1932, К., 1966, стор. 271.

²⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 6, од. зб. 265, арк. 60.

²⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 9, од. зб. 3, арк. 18, 19.

21 тис.²⁸ Це гальмувало пролетаризацію вузів. Х з'їзд КП(б)У підкреслив, що слід приділити особливу увагу забезпеченню пролетарського студентства стипендіями та житлом. Зусилля партії значно змінили становище. Так, у доповіді ректора ХТІ на бюро Харківського окружкому КП(б)У у 1929 р. відзначалося, що матеріальний стан студентства за останній рік значно поліпшився. Робітничо-селянська частина його задоволена стипендіями на 100%, розмір їх збільшився на І—ІІІ курсах до 35 крб., а на старших — до 45 крб.²⁹

Таким чином, політика Комуністичної партії і Радянської влади привела до корінної зміни соціального складу студентів, а також значного збільшення серед них числа комуністів і комсомольців. Так, на 1 листопада 1929 р. в індустріально-технічних інститутах робітники становили 61,8%, селяни — 10%, комуністи — 28,7%, комсомольці — 21,9%, в індустріальних технікумах робітники — 73,4%, селяни — 8,1%, комуністи — 22,3%, комсомольці — 31,7%³⁰.

Однак розвиток соціалістичного будівництва потребував не тільки великої кількості спеціалістів, але й фундаментальної їх підготовки, що вимагало підвищення рівня учбово-методичної роботи у вузах. В 1925/26 р. почалося регулярне виконання учбових програм, планів, зміцнилася матеріальна база вузів. Разом з тим цього було ще замало. Підготовка інженерів і техніків відривалася від виробництва, мав місце значний відсів студентів, навчання деяких з них тривало 6—9 років. Наприклад, правління «Південсталі» в листі ВРНГ УРСР у січні 1927 р. зауважило, що теоретична і практична підготовка більшості випускників вузів досить слабка і не відповідає вимогам підприємств³¹. Х з'їзд КП(б) України, зокрема, підкреслив, що головним завданням вузів є підвищення якості підготовки спеціалістів.

Партійні організації спрямовували свою роботу на поліпшення учбової та політико-виховної роботи у вузах, зміцнення трудової дисципліни студентів та ін. Так, бюро Харківського окружкому КП(б) України в лютому 1926 р., обговоривши підсумки і перспективи роботи Головнопрофобра, накреслило широкую програму профтехнічного навчання, ухвалило посилити партійну роботу у вузах та технікумах, забезпечити добір керуючого складу та викладачів до них, а також підготовку комуністів до втузів³². У вищих учбових закладах з великим числом комуністів були створені курсові парторганізації. Їх реорганіза-

²⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 2, од. зб. 482, арк. 112.

²⁹ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 5, оп. 1, од. зб. 30, арк. 591.

³⁰ Народна освіта України, стор. 63.

³¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 34, оп. 2, од. зб. 1380, арк. 40.

³² Партархів Харківського обкому КП України, ф. 5, оп. 1, од. зб. 8, арк. 48.

ція мала на меті зміцнення керівництва всією учбовою та громадсько-політичною роботою студентства. Бюро Харківського окружкому партії у тому ж році відзначало, що це виправдало себе, що основною метою комуністів і пролетарського студентства має бути підвищення академічної успішності³³.

Липневий (1928 р.) і листопадовий (1929 р.) Пленуми ЦК ВКП(б) поставили завдання випускати спеціалістів з глибокими технічними і економічними знаннями, з марксистським світоглядом, щоб вони стали справжніми організаторами соціалістичного виробництва. Велику увагу приділяли місцеві партійні організації роботі вищих учбових закладів, втілюючи в життя ці рішення. Наприклад, бюро та секретаріат Харківського окружкому КП(б)У у вересні—грудні 1929 р. за неповними даними вісім раз³⁴ обговорювали це питання.

Невід'ємною умовою підготовки інженерно-технічних кадрів стала виробнича практика студентів. Однак методика її була ще не розроблена, деякі господарчі органи недооцінювали цей вид навчання. Х з'їзд КП(б) України вимагав вжити заходів для організації нових лабораторій, майстерень, з обладнанням, що відповідало б досягненням науки і техніки, а також забезпечити практику студентів на виробництві. З метою посилення зв'язку навчальної роботи втузів і технікумів з виробництвом липневий (1928 р.) Пленум ЦК ВКП(б) зобов'язав прикріпити до управлінь, трестів і підприємств відповідні втузи, запровадити безперервну виробничу практику, яка тривала б не менше 10 місяців³⁵. За вказівками партійних органів на підприємствах утворювалися групи інженерів — інструкторів виробничого навчання. Однак ця робота в республіці проводилася дуже по-вільно. Колегія НКО УРСР в листопаді 1929 р. ухвалила здійснювати її для студентів втузів³⁶ із січня 1930 р. і переробити учбові плани в цьому напрямку.

Важливу роль у підготовці нових радянських спеціалістів відіграли професорсько-викладацькі кадри. В. І. Ленін вказував, що ідейно-теоретичний напрям лекцій визначається цілком і виключно складом лекторів³⁷. У 1927/28 р. серед 2122 професорів і викладачів вихідців з робітників було всього 4%, з селян — 21,6%, комуністів — 5,8%³⁸. Комуністична партія, виходячи з настанов В. І. Леніна, піклувалася про підготовку і виховання радянських науково-педагогічних кадрів через аспірантуру та шляхом залучення до педагогічної роботи висококвалі-

³³ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 5, оп. 1, од. зб. 8, арк. 83.

³⁴ Там же, од. зб. 33, арк. 602, од. зб. 34, арк. 429, 458, 513, од. зб. 35, арк. 232, 274, 292, 304, 318.

³⁵ КПРС в резолюціях і рішеннях..., ч. II, стор. 483.

³⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 9, од. зб. 3, арк. 159.

³⁷ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 15, стор. 418.

³⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 9, од. зб. 34, арк. 46, 47.

фікованих спеціалістів. Число аспірантів рік у рік зростало і в січні 1929 р. становило 1464 чол., втриє більше проти 1925 р., в тому числі членів ВКП(б) — 16%, комсомольців — 1,3%, робітників — 13%, селян — 32,8%³⁹. Ця лінія здійснювалася і в наступні роки.

Діяльність Комуністичної партії та уряду, спрямована на підготовку радянських інженерів та техніків, привела до значного зростання випуску їх, про що свідчать дані табл. 2.

Таблиця 2⁴⁰

Підготовка інженерно-технічних спеціалістів за 1925—1930 рр.

Показники	1925 р.	1928 р.	1929 р.	1930 р.
Індустріально-технічні інститути (промислові, будівельні, транспортні)				
Прийом студентів . . .	804	1308	2360	17530
Випуск спеціалістів . .	664	562	714	5519
Індустріально-технічні технікуми (промислові, будівельні, транспортні)				
Прийом студентів . . .	2499	2869	3779	40420
Випуск спеціалістів . .	510	1184	1460	4952

Як видно з табл. 2, у 1930 р. індустріально-технічні інститути України підготували у вісім разів більше спеціалістів, ніж у 1925 р., а технікуми — більш ніж удев'ятеро. За ці ж роки прийом студентів до інститутів збільшився у 21 раз, а в технікуми — у 16 раз.

Таким чином, підготовці інженерно-технічних кадрів у перші роки індустріалізації країни партія приділяла повсякчасну увагу. Прагнучи задовольнити зростаючі потреби в інженерно-технічних кадрах, Комуністична партія розробила соціалістичний метод підготовки спеціалістів, здійснила цілий ряд заходів, направлених на корінну зміну соціального складу студентів, збільшення їх кількості, підвищення партійно-комсомольського ядра, а також забезпечення всебічної підготовки майбутніх керівників соціалістичного господарства. Досвід Комуністичної партії показує, що розв'язання проблеми кадрів, як і взагалі всіх проблем соціалістичного будівництва, вимагає класового підходу.

³⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 9, од. зб. 34, арк. 51.

⁴⁰ Народне господарство УРСР, стор. 582. Примітка: Випуски втузів за 1930 р. включають і випуски технікумів, реорганізованих в інститути. Випуски технікумів за цей рік включають випуски тих технікумів, що не були реорганізовані у вузи, та випуски профшкіл, реорганізованих у технікуми.